

**BİZANS İMPARATORLUĞU EKONOMİ TARİHİ
İÇİNDE LÜKS OBJE ENDÜSTRİSİNİN YERİ**

Özgür Cem SELVİ

Yüksek Lisans Tezi

Ocak, 2005

338710

BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİ TARİHİ İÇİNDE LÜKS OBJE
ENDÜSTRİSİNİN YERİ

Özgür Cem SELVİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. B. Yelda Olcay UÇKAN

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ocak 2005

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİ TARİHİ İÇİNDE LÜKS OBJE ENDÜSTRİSİNİN YERİ

Özgür Cem SELVİ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak 2005

Danışman: Doç. Dr. B. Yelda Olcay UÇKAN

İ.S. III. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun sınırları, tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyümüştür. Buna ek olarak imparatorluğun içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi bunalımlar da imparatorluğun güç kaybetmesine neden olmuştur. İmparatorluğu yaşanan bu bunalımdan kurtarmak için İmparator Konstantinus, İ.S. 330'da Konstantinopolis şehrini imparatorluğun ikinci başkenti olarak inşa etmiştir. Böylece Roma İmparatorluğu, resmen olmasa da fiilen ikiye ayrılmıştır.

Batı Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma sürekli fakirleşip zayıflarken Konstantinopolis, coğrafi konumunun getirdiği avantajlarla gelişmiş ve sürekli artan nüfusuyla kısa sürede Ortaçağ'ın en önemli ticaret ve endüstri merkezi haline gelmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun endüstriyel üretimi içinde lüks objeler, bugün olduğu gibi Ortaçağ dünyasında da hayranlık duyulan, sahip olunmak istenen ve Bizans imparatorlarının büyük önem verdikleri eserlerdir.

Bu çalışmada, Bizans ekonomik ve ticaret tarihi hakkında bilgiler vererek Konstantinopolis, dolayısıyla da Bizans lüks obje endüstrisinin ortaya çıkışı, imparatorluk içindeki önemi, bu endüstriyi oluşturan zanaatkarların üretim koşulları ve imparatorluk içindeki yerini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Çalışmamın, bu konuyla ilgili bundan sonraki çalışmalara ve bu konuyla ilgilenenlere faydalı bir kaynak olması en büyük dileğimdir.

ABSTRACT

During the III. century A.D., borders of the Roman Empire had extremely expanded not allowing its control from a single centre. Besides that, because of the economic and political crisis faced, emperorship had started losing power. In order to avoid collapse of the emperorship, the emperor Constantinus had the city of Constantinople built as a second capital of the Empire in 330 A.D. This caused an official but physical split of the emperorship.

While Western Roman Empire's capital Rome was constantly getting poor and weak, Constantinople, with the advantage of its geographical location, improved its economy and its increasing population, became one of the most important centers of commerce and industry in the medieval times. Luxurious objects production had great importance in the Byzantine industry and these work of art products were greatly admired and highly demanded in the medieval times, like nowadays.

In this study, it is aimed to give information about Byzantine economic and commercial life and how luxurious objects industry was developed, the production conditions of the craftsmen in this industry and this industry's importance to the emperorship.

I sincerely wish that this research will serve as a useful recourse for further studies on this subject.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Özgür Cem SELVİ'nin "Bisans İmparatorluğu Ekonomi Tarihi İçinde Lüks Obje Endüstrisinin Yeri" başlıklı tezi 25 Ocak 2005 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Sanat Tarihi Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza _____

Üye (Tez Danışmanı) : Doç.Dr.Yelda OLCAY UÇKAN

Üye : Prof.Dr.Halime DOĞRU

Üye : Doç.Dr.Erol ALTINSAPAN

Prof.Dr.Nurhan AYDIN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Sunulan bu çalışma, 2003 yılında Sayın Doç. Dr. B. Yelda Olcay UÇKAN'ın Kapadokya Araştırmaları adlı Yüksek Lisans dersinde verdiği benzer konudaki bir ödevin benim Yüksek Lisans eğitimimin tez aşamasında Yüksek Lisans tezi olarak genişletmek isteğim üzerine seçilmiştir.

Gerek lisans eğitimimizde gerekse Bizans ve Ortaçağ üzerine yazılmış kaynaklarda sıklıkla karşılaştığımız Bizans lüks objelerinin farklı bir bakış açısıyla incelenmesinin amaçlandığı bu yüksek lisans tezi ile Bizans İmparatorluğu'nun ekonomik tarihi de araştırılmıştır. Burada oluşturulmak istenen farklı bakış açısı, bu lüks objelerin imparatorluk içindeki yeri ve bu objelerin üretimini gerçekleştiren Bizanslı zanaatkarların üretim koşullarını ortaya koymaktır. Böylece bugüne kadar fotoğraflarda ve müzelerde gördüğümüz Bizans lüks objelerini fotoğraf karelerinden alıp, bu objelerin üretildiği ve işlevsel bir obje olarak kullanıldığı dönemler içindeki yeri gösterilmek istenilmiştir.

Çalışmamızın hazırlanmasında kullandığımız temel yöntem kaynak taramasıdır. Çalışmamızın bu aşamasında Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Eskişehir Anadolu Üniversitesi ve İzmir Ege Üniversitesi Kütüphaneleri'nden faydalanılmıştır. Çalışmamızın kaynak taraması aşamasında Bizans sanatı ve tarihi konusundaki Türkçe kaynakların yetersizliği, bir sanat tarihçisi olarak bize bir kez daha acı verirken, Sanat Tarihi ve Bizans Sanatı adına Türkçe bir kaynak oluşturuyor olmak da bize gurur vermiştir. Kaynak taraması sonucu ortaya koyduğumuz bilgiler haritalarla görsel anlamda da desteklenmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak görsel öğelerle desteklemeye çalıştığımız, uzun kütüphane araştırmaları sonucunda edindiğimiz bilgiler ve ulaştığımız sonuçlar bu yüksek lisans tezini oluşturmuştur.

Çalışması zevkli ve de gerekli olan araştırma konum hakkında duyduğum heyecan ve isteğime aynı heyecan ve istekle karşılık vererek çalışmamın her anında bana verdiği manevi destek, güven, gösterdiği hoşgörü ve kişisel kütüphanesinden faydalanmama tereddütsüz olarak verdiği izin nedeniyle tez danışmanım Sayın Doç Dr.

B. Yelda Olcay UÇKAN'a öncelikli olarak teşekkürü bir borç bilirim. Sanat Tarihi öğrenimime başladığımda beni her şeyden önce, bu bilim dalı ile kurduğu duygusal bağı ile etkileyen, bu bilime aynı sarsılmaz bağ ile bağlanmamda büyük etkisi olan, Sanat Tarihinde bu gün bulunduğum yere ulaşırken attığım her adımda desteğini gördüğüm ve Türkiye'nin birçok şehrindeki kazı alanlarında beraber çalışıp çok şey öğrendiğim sevgili hocam ve dostum Öğr. Gör. Yalçın MERGEN'e teşekkür ederim. Sanat Tarihi eğitimimin başlarında tanıma onuruna ulaştığım, gerek derslerimizde gerekse özel sohbetlerimizde benden değerli bilgilerini, yardımlarını ve dostluklarını esirgemeyen Sayın Öğr. Gör. Abdullah DEVECİ, değerli eşi Sayın Arzu DEVECİ'ye ve Arş. Gör. Hakan DEMİR'e teşekkürü ayrıca bir borç bilirim.

Sanat Tarihi eğitimimin her anında bu bilim dalına olan sevgisi, bağlılığı ve çalışma azmiyle bana şevk veren, değerli Sanat Tarihçisi İtir Ekim TİYEKLİ'ye kütüphane çalışmalarım esnasında ettiği yardım, verdiği tavsiyeler, çalışmamın haritalarının çiziminde göstermiş olduğu hassasiyet ve her şeyden önemlisi tez çalışmam esnasında verdiği manevi destek nedeniyle teşekkürü bir borç bilirim. Onun desteği olmadan bu çalışma da gerçekleşemezdi. Elbette ki diğer Sanat Tarihçisi arkadaşlarımın da desteği ve yardımlarını unutmam mümkün değil. Çalışmam esnasında kaynak yardımı yapan, tavsiyelerde bulunan, bilgi paylaşımında bulunduğum ve desteklerini gördüğüm sevgili dostlarım Seçkin EVCİM ve Ali GERENGİ'ye destekleri için teşekkür ederim.

Çalışmamı, hiçbir maddi beklenti içinde olmadan tamamen duygusal bir bağla bu güzel bilim dalına dört kolla sarılmış, maddi ve manevi tüm zorluklara göğüs gererek araştırma yapan tüm Sanat Tarihçilerine ve Sanat Tarihçisi olma yolunda azimle ilerleyen insanlara ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTARCT	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZGEÇMİŞ	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GEÇ ROMA İMPARATORLUĞU EKONOMİSİ VE DİOKLETİANUS
REFORMLARI

1. GEÇ ROMA İMPARATORLUĞU EKONOMİSİ	7
2. DİOKLETİANUS REFORMLARI	11

İKİNCİ BÖLÜM

BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİK TARİHİ

1. İMPARATOR KONSTANTİNUS'UN TAHTA ÇIKIŞI	17
2. BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİK TARİHİ	18
2.1 Erken Bizans Dönemi	22
2.2 İkonoklazma Dönemi	28
2.3 Orta Bizans Dönemi	33
2.4 Son Bizans Dönemi	40
3. BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA PARA SİSTEMİ	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE ANADOLU'DAKİ YOL ŞEBEKELERİ

1. ANADOLU'DAKİ BİZANS YOL ŞEBEKELERİNİN DURUMU VE KULLANIMI	44
1.1. Kara Yolları	51
1.2. Deniz Yolları	54

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA TİCARET VE ÜRETİM

1. BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN TİCARET TARİHİ	61
2. BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA ÜRETİM	73
2.1. Lüks Objeler	76
2.1.1. İpek	78
2.1.2. Maden Eserler ve Kuyumculuk	82
2.1.3. Fildişi	89
2.1.4. Cam	92
SONUÇ	97
EKLER	100
KAYNAKÇA	113

GİRİŞ

Bizans lüks objeleri, kendi dönemi içinde büyük önem taşıyan, kendinden sonraki dönemler içindeki lüks obje endüstrilerine kaynaklık eden, üzerlerindeki üstün ustalığı ve ince zevki yansıtmaları nedeniyle de günümüzde hayranlık uyandıran eserlerdir. Buna ek olarak bu objelerin Bizans saray yaşamı, imparatorluk ekonomisi, ayin litürjisi ve kısmen de günlük yaşama kaynaklık etmesi, bu objelerin bizler için önemini bir kat daha arttırmaktadır.

Sunulan bu çalışmanın amacı, sahip oldukları bu önem doğrultusunda Bizans lüks objelerinin imparatorluk içindeki üretimini ve önemini imparatorluk ekonomisi ile ilişkili olarak ortaya koymak ve bu objelere farklı bir bakış açısı ile yaklaşmaktır. Bu amaç doğrultusunda izlenen yöntem ise lüks objelerin imparatorluk içindeki üretiminin gelişimi, bunları üreten zanaatkarların üretim koşulları ve bu objelerin işlevlerini bir bütün olarak ortaya koyabilmektir.

Lüks objeler üzerine bu tarz bir çalışmanın bugüne kadar yoğunluklu olarak yabancılar tarafından gerçekleştirilmiş olması bu çalışmada kullanılan kaynakların tamamına yakınının yabancı dilde olmasına neden olmuştur. 1998 yılında Türkçe'ye çevrilmiş olan Tamara Talbot Rice'in *Bizans'ta Günlük Yaşam* adlı kitabı, başkentteki ticaret, lüks obje üretimi ve zanaatkarlar ile ilgili içerdiği bölümler nedeniyle bu çalışmada kullanılan en önemli kaynaklardan biridir. 2002 yılında Angeliki E. Laiou editörlüğünde hazırlanmış olan *The Economic History Of Byzantium* ise konuyla ve ilişkili yardımcı bölümlerimle ilgili ayrıntılı bölümler içeren bir çalışma olması sebebiyle bu çalışmada kullanılan temel kaynaktır. Bizans İmparatorluğu'nda lüks objelerin üretimi üzerine yazılmış kitaplar içinde Anna Muthesius'un Bizans ipekçiliği, Gülgün Köroğlu'nun Bizans kuyumculuğu ve mücevherleri üzerine yazmış olduğu kitaplar ve B. Yelda Olcay Uçkan'ın Bizans camcılığı üzerine yazmış olduğu makale en fazla yardım aldığım kaynaklardır. Bunun dışında çalışmamın tüm konuları hakkında genel ve özet bilgiler vermesi açısından *The Oxford Dictionary of Byzantium* sıklıkla başvurduğum bir diğer kaynaktır. Georg Ostrogorsky'nin *Bizans Devleti Tarihi*, M. V. Levçenko'nun *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi* adlı kitapları ve 1987'de

basılmış olan *The Cambridge Economic History of Europe* adlı kitap ise Bizans ekonomik tarihi hakkında bilgiler içeren kaynaklardır.

Bu çalışma beş ana başlıktan oluşmaktadır: Birinci bölümde Geç Roma İmparatorluğu ekonomisi ve Diokletianus reformlarına değinilmiştir. Roma İmparatorluğu'nun sınırlarındaki barbar baskısı ve imparatorluk içindeki kölelerin başlattığı devrimci hareketler ile ortaya çıkan toplumsal, siyasi ve ekonomik çalkantının yaşandığı İ.S. III. yüzyıl, krizler dönemi olarak bilinmektedir. Roma İmparatorları, imparatorluğu büyük miktarda nüfus kayıplarının da yaşandığı bu krizden kurtarmak için reformlar yapmışlar ancak başarı sağlayamamışlardır. İ.S. 284 yılında tahta çıkan İmparator Diokletianus ise kendinden önce de kullanılmış olan ortak yönetim sistemini yasallaştırmıştır. Böylece Doğunun başkenti, Anadolu'daki Nikomedia kenti olmuştur. Buna ek olarak Diokletianus siyasi ve ekonomik alanlarda da bir dizi reformlar gerçekleştirmiştir. Roma İmparatorluğu'nun son döneminde yaşadığı bu ekonomik ve siyasi krizlerin Bizans İmparatorluğu'nun kuruluşunda etkili olması ve İmparator Diokletianus'un gerçekleştirdiği reformların Bizans Dönemindeki reformlara kaynaklık etmesi bu konuların çalışmamda yer almasındaki en önemli sebeplerdir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise lüks obje endüstrisinin yüzyıllar içindeki değişimindeki ve devamlılığındaki en büyük etken olan Bizans İmparatorluğu'nun ekonomik tarihi, genel hatlarıyla imparatorluk dönemleri içinde anlatılmıştır. Bu bölümde Diokletianus dönemiyle ilişkili olması ve Bizans İmparatorluğu'nun ortaya çıkışını sağladığı için İmparator Konstantinus'un tahta çıkışı ayrı bir başlık altında aktarılmıştır. Batı Roma'nın hakimi olan babası Konstantius'un çağrısı ile batıya giden Konstantinus, katıldığı savaşlarda gösterdiği başarılar nedeniyle babasının ölümünden sonra ordu tarafından augustus ilan edilmiş ancak Doğu'nun hakimi Galerius tarafından Sezar olarak atanmıştır. Bu atama, taht kavgalarına neden olmuş; bu kavgalar sonucunda galip gelen Konstantinus tek başına tahta çıkmıştır. İmparator Konstantinus, tahta çıktıktan sonra Diokletianus'un reformlarının devamı niteliğindeki bir dizi reformlar gerçekleştirmiştir. Kuşkusuz bu reformlar içindeki en önemli reform, Konstantinopolis'in imparatorluğun ikinci başkenti olarak imar edilerek İ.S. 330'da açılmasıdır. Böylece Roma İmparatorluğu fiilen Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmıştır.

Bu tarihten sonra Batı Roma, yaşadığı krizler nedeniyle fakirleşmeye ve güç kaybetmeye devam ederken Doğu Roma coğrafi avantajlarının da etkisiyle gelişmiş ve zenginleşmiştir. İmparatorluğun tüm dönemlerinde hakim olan devlet görüşü, güçlü bir merkezi yönetim oluşturup devamlılığını sağlamak, başkent halkını refah içinde yaşatmak ve büyük, düzenli bir vergi geliri sağlamaktır. Bu devlet görüşü imparatorluk ekonomisinin de karakterini oluşturur. Genel olarak Bizans İmparatorluğu'nun ekonomik tarihine baktığımızda ekonominin imparatorluk dönemleri içinde yaşanan siyasi gelişmelere paralel olarak farklılıklar gösterdiğini görürüz. Buna göre Erken Bizans Dönemi'nde devletin geniş tarım topraklarını, önemli ticaret ve üretim merkezlerini sınırları içinde barındırması, önemli bir vergi geliri elde etmesine neden olmuştur. Bu dönemde devletin temel vergi kaynağı olan kırsal halk fakir bir yaşam sürse de imparatorluk, aldığı bu vergilerle güçlü bir altın stoku oluşturmuştur. Erken Bizans Dönemi'nden sonra gelen İkonoklazma Dönemi'nde yaşanan siyasi karışıklık ve Arap istilaları sonucunda kaybedilen topraklar, ekonominin de gerilemesine neden olmuştur. İkonoklazma Dönemi'nin sona ermesiyle başlayan Orta Bizans Dönemi ise Anadolu'daki Türk varlığı ve istilalarının yanı sıra taht kavgalarının da yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde imparatorluk ekonomisi, birkaç imparatorun reformcu ve istikrarlı yönetimleriyle güçlenmiş olsa da dönemin genelinde çok fazla gelişme göstermemiştir. Bizans İmparatorluğu'nu ve dolayısıyla da imparatorluk ekonomisini bir daha düzelmek üzere sarsan olay ise İ.S. 1204'teki Latin İstilası'dır. Başkentteki elli yedi yıllık Latin hakimiyetinden sonra son dönemine giren Bizans İmparatorluğu'nda sınırlar Anadolu'daki Osmanlı istilaları nedeniyle küçülmüş ve zaman içinde artık تنها ve fakir bir kent görüntüsünde olan başkentle sınırlı kalmıştır.

Üçüncü bölümde, Bizans Ticareti ile ilişkili olarak Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu'daki yol şebekeleri incelenmiştir. Bu bölümde, Bizans döneminde Anadolu'daki yol şebekelerindeki değişimler, yolların durumu ve kullanımına değinilmiş, ayrıca antik kaynakların ışığında yol güzergahları, kara ve deniz yolları alt başlıklarıyla anlatılmaya çalışılmıştır. Asya ve Avrupa arasında bir köprü olduğundan ötürü sahip olduğu coğrafi avantaj nedeniyle Anadolu, tarih boyunca önemli kara ve deniz ticaret yollarının merkezi olmuştur. Anadolu'nun tüm şehirlerini birbirine bağlayan ve iyi örgütlenmiş Roma kara yolu sistemini kullanmış olan Bizans

İmparatorluğu, bu yollara kendi siyasi ve ekonomik özelliklerine uygun eklentiler de yapmıştır. Bizans döneminde, Anadolu'daki kara yolları üzerindeki en önemli değişiklik ana arterlerin başkent Konstantinopolis'e bağlanmasıdır. Ordunun, bürokratların, ticaret kervanlarının ve hacıların kullandığı bu yollar Bizans Devleti tarafından önemsenmiş bu nedenle yollar üzerine köprüler, hanlar inşa edilmiş, işaretler dikilmiş ve yolların bakımı yapılmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis, ihtiyaçlarının tamamına yakını deniz yoluyla temin etmiş ve yüzyıllar boyunca deniz ticaretinin merkezi olmuştur. Başkentten denize olan bu ilişkisi ile bağlantılı olarak gemi teknolojisi gelişmiş ve başkentte birçok liman inşa edilmiştir. İmparatorluğun denize olan bu bağımlılığı deniz rotalarının da önemini arttırmıştır. Kara yollarında olduğu gibi deniz rotalarında da eski rotaların kullanılması esastır. Aynı rota üzerinde farklı yüzyıllara ait batıklar bulunması bunun en önemli kanıtıdır.

Çalışmamızın temel konusunu teşkil eden Bizans İmparatorluğu'nun ticareti ve lüks obje endüstrisi, dördüncü bölümde yer almaktadır. Bu bölüm, Bizans İmparatorluğu'nun tüm dönemlerinde ticaret ve lüks obje endüstrisinin en önemli merkezi olması nedeniyle başkent Konstantinopolis'i içermektedir. Bu bölümün ilk kısmında öncelikle endüstri ile yakından ilişkisi olan ticaretin Bizans İmparatorluğu içindeki önemi ve yürütülüşüne değinilmiş; ikinci kısmında ise Bizans lüks obje endüstrisi anlatılmıştır. Bizans lüks obje endüstrisinin imparatorluk içindeki yeri, üretimin koşulları, bu üretimi sağlayan zanaatkarların örgütlenmesi ve çalışma koşulları hakkında bilgiler içeren bu bölüm, ipek, maden, fildişi ve cam alt başlıklarından oluşmaktadır. Bizans İmparatorluğu'nda ticaret, imparatorluğun tüm dönemlerinde önemsenmiş ve sert kanunlarla devlet kontrolü altında tutulmuştur. İmparatorluğun ilk yüzyıllarını kapsayan Erken Bizans Dönemi'nde Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içinde Mısır, Suriye ve İskenderiye gibi önemli ticaret ve üretim merkezlerini barındırması, zengin bir ticari aktiviteye sahip olmasına neden olmuştur. İmparatorluğun bu merkezlere ek olarak Karadeniz'deki transit ticaret limanlarına da sahip olması, bir ticaret tekeli olmasını sağlamıştır. Ancak önce İ.S. VII. yüzyıldaki Arap istilaları sonucu önemli ticaret merkezlerinin kaybı daha sonra da Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarını istilasıyla kara ticaretindeki üstünlüğünü kaybetmiş olan Bizans İmparatorluğu, İ.S. 1078'te tahta çıkan Aleksios Komnenos'un

sınırlardaki savaşlarda yardım almak üzere Venediklilere ticari imtiyazlar vermesi ile de deniz ticaretindeki üstünlüğünü kaybetmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun ticaret gibi büyük önem verdiği ve kanunlarla devlet denetimi altında tuttuğu bir diğer önemli ekonomik faaliyet de endüstridir. Konstantinopolis, ticarete olduğu gibi endüstrinin de en önemli merkezidir. Endüstri üzerindeki devlet denetimini sağlayan kuruluş loncalardır. Roma İmparatorluğu'nda kurulmuş olan bir meslek birliği olan kollegiadan uyarlanmış olan lonca sisteminde devlet, sivil halkın kullanımı için üretilen objeler ve gıda maddelerinden, saray ve kiliseler için üretilen lüks objelere kadar tüm imparatorluk endüstrisini denetim altında tutmuştur. Büyük Saray çevresinde kurulmuş lüks obje üreten imparatorluk atölyeleri, İmparatorluk loncası adı verilen loncalar altında örgütlenmiştir. Bu loncalara bağlı zanaatkarlar, zanaatlarını geliştirmek ve devamlılığını sağlamak için sivil yükümlülüklerden muaf tutulmuş ayrıca bu zanaatkarlara bazı imtiyazlar verilmiştir. Bizans İmparatorluğu'nda lüks objeler hiçbir zaman bir gelir kaynağı olarak görülmemiş, özellikle Avrupa devletleri tarafından büyük bir hırsla istenmiş olsa da bu objelerin ihracatı devlet tarafından yasaklanmıştır. Devletin bu tutumundaki neden bu objelerin nadirliğini, değerini ve gizemini korumaktır. İmparatorluğun lüks objeler üzerindeki bu hassasiyeti, bu objelerin Bizans dış politikasında önemli bir rol oynamasına neden olmuştur. Bu objeler, Bizans dış politikasında yaklaşmakta olan askeri saldırıları durdurmak, barış yapmak ya da barışı uzatmak, askeri yardımlar sağlamak için hediye ve haraç olarak verilmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun yüzyıllar boyunca büyük önem verdiği ve ülke içinde tutmaya çalıştığı lüks objeler, İ.S. 1204 yılındaki Latin istilası sonucunda yağmalanarak Avrupa'ya götürülmüştür. Bugün bu objelerin büyük çoğunluğunun Avrupa'daki müze ve koleksiyonlarda yer almasının başlıca sebebi, bu yağma ve bu objelerin Bizans döneminde hediye olarak yurtdışına verilmesidir.

Çalışmamın ekler bölümünde bulunan haritalar ve Bizans lüks obje örneklerine ait fotoğraflar ile de Bizans ticareti ve lüks obje üretimi hakkındaki bölüm desteklenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada Bizans lüks objelerinin üretimini ortaya koymak amaçlandığı için levhalar bölümünde bu objelere ait birkaç örnek verilmesi uygun görülmüştür. Bizans İmparatorluğu'nun önemli üretimleri arasında bulunan seramik endüstrisinin de çalışmamızın alt başlıkları altında olması amaçlarımız arasında

olmasına rağmen, kaynak noksanlığı bu konunun incelenememesine neden olmuştur. Çalışmamın beşinci bölümünü oluşturan sonuç kısmında ise bu çalışmaya dair tespitlerimiz yer almaktadır.

Bu çalışmada yer alan Bizans yer ve kişi adları mümkün olduğunca Türk diline uygun olarak yazılmaya çalışılmıştır. Yer adlarının Bizans orijinallerinin yanında günümüz Türkiye'sindeki özgün adları da parantez içinde kullanılarak bu yerlerin konumunun anlaşılmasının kolaylaşması amaçlanmıştır. Birçok kaynakta farklı yazılmış olan kişi adlarında ise yaygın olarak kullanılanları tercih edilmiş ve bu isimlerde mümkün olduğunca Türkçe karakter kullanılmaya çalışılmıştır. Türk diline yerleşmiş olan "Ayasofya" gibi bazı isimler ise olduğu gibi kullanılmıştır.

Sunduğumuz bu çalışmanın konusu, bugüne kadar yabancı araştırmacılar tarafından sıklıkla araştırılmış olmasına rağmen maalesef Türkiye'de çok fazla incelenmemiştir. Bu nedenle daha fazla Türkçe kaynağın yayımlanması, daha fazla yabancı kaynak çevirilerinin Sanat Tarihçilerine kazandırılması ve bu çalışmanın diğer araştırmalara bir Türkçe kaynak olarak yardımcı olması yolun henüz başındaki bir Sanat Tarihçisi olarak en büyük dileğimdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GEÇ ROMA İMPARATORLUĞU EKONOMİSİ VE DIOKLETIANUS REFORMLARI

1. GEÇ ROMA İMPARATORLUĞU EKONOMİSİ

Bizans İmparatorluğu'nun ortaya çıkışına kaynaklık eden Geç Roma Dönemi, siyasi, sosyal ve ekonomik krizlerin yaşandığı ve imparatorların reformlar ve rejim değişiklikleri ile bu krizi atlatma çabalarının görüldüğü bir dönemdir. Yaşanan bu sosyal ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle “Krizler Dönemi” olarak da bilinen İ.S. III. yüzyılda Roma İmparatorluğu, sınırlarında kurulan devletlere ve barbarlara karşı verdiği savaşlar, sınırları içinde kölelerin başlattığı devrimci hareketler ile ortaya çıkan sosyal çalkantı ve tüm bunların sonucu olan ekonomik sarsıntılar içinde zor günler geçirmekteydi.

Nüfusunun büyük bölümünün tarımdan geçindiği ve zenginliğinin büyük bir kısmını yine tarımdan sağlayan Geç Roma İmparatorluğu, İ.S. III. yüzyılın başlarında geniş sınırlarında, İ.S. 224'de Perslerin yükselişi, İ.S. 248'den sonra Tuna havzasında Got konfederasyonunun kurulması ve İ.S. 260'dan sonra Ren Nehri çevresinde savaşçı toplulukların çoğalması ile tamamen hazırlıksız olduğu ciddi bir savaş ve politik istikrarsızlık ile yüz yüze gelmiştir.¹

Bu koşullar imparatorluğun siyasi yapısında da bazı değişikliklere yol açmış, hanedanlar değişmiş ve bunun sonucu olarak da yüzyıllardır süre gelen Roma siyasi rejimi ve imparatorluk karakteri bir değişim sürecine girmiştir. Bu sürecin temelinde, yaşanan krize paralel olarak eyaletlerin ve eyaletlilerin Roma siyaseti içinde geçirdikleri evrim yatar. İ.S. I. yüzyılda başlamış olan eyaletlilere Roma vatandaşlığı verilmesi, eyaletlerin ve dolayısıyla eyaletlilerin imparatorluk içindeki önemlerinin artmasına neden olmuştur. Bu haklarıyla eyaletliler imparatorluk içindeki siyasi mevkilerde görev

¹ Peter Brown, *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası*. Çeviren: Turhan Kaçar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), s.12.

almaya, hatta Roma tahtına geçmeye başlamışlardır.² Bunun sebepleri arasında; devlet görevleri için tercih edilen Roma asil sınıfının krizler nedeniyle fakirleşmesi ve onların yerine ticaretle uğraşan zengin eyaletlilerin tercih edilmesi, zayıflayan çiftçi sınıfının topraklarını ellerine geçirerek büyük toprak sahipleri haline gelen eyaletlilerin ordudaki çiftçilerden boşalan askeri mevkilere yerleşmesi ve eyaletler üzerindeki aristokrasi baskısının kalkmasıyla eyaletlerin zenginleşmesi sayılabilir.³ İ.S. II. yüzyılda diğer eyaletlerin yanında doğu eyaletlerinin, özellikle de Anadolu'nun yükselmekte olduğu görülmektedir. Roma İmparatorluğu'nun geç dönem siyasi yapısını etkileyen bu hareket, İ.S. 212'de İmparator Karakalla'nın imparatorluk sınırları içinde yaşayan tüm özgür insanlara Roma vatandaşlığı hakkı vermesiyle gelişimini tamamlamıştır.⁴ Eyaletlilerin imparatorluk içinde yükseldiği mevkilere en iyi örnek, devletin askerleştiği İ.S. III. yüzyılda çoğunluğu Trakya, Illiria, Suriye ve Afrika'nın yerli halkından oluşan Asker İmparatorlar Hanedanı'nın imparatorluğun başına geçmesidir.

Suriye Hanedanı'nın son imparatoru olan Severus Aleksander'in öldürülmesinden sonra İ. S. 235 yılında tahta geçen Thrakya'lı bir köylü asker olan Maksiminus Thraks ile başlayan ve Diokletianus'un İ. S. 284'de tahta çıkışına kadar süren "Asker İmparatorlar Devri" senatonun yetkilerinin özellikle ordu üzerinden kalktığı, eyaletlerin sivil idaresi üzerindeki yetkilerinin kısıtlanmaya başladığı ve asker sınıfının önem kazandığı bir dönemdir. İmparatorların senato tarafından tanınması zorunluluğu ise İ.S. 283 - 284 yıllarında tahta çıkmış olan Karus'a kadar sürmüştür, Karus, kendini orduya karşı sorumlu görmüş ve Diokletianus da bu yetkiyi orduya devretmiştir.⁵ Böylece imparatorluk rejimi daha mutlakıyetçi bir görünüm kazanmıştır. Sınırların savunulmasında yaşanan başarısızlıklar, imparatorları orduda da dönemin koşullarına uygun bazı değişiklikler yapmaya itmiştir. Buna göre oldukça büyük sayıdaki birlikler, sınırlardaki stratejik noktalarda bekletilerek kale ya da garnizonlarına

² Afif Erzen, "Roma İmparatorluğunun Dağılmasında Eyaletlerin Oynadığı Rol" *Bellekten*, Cilt no: 22, Sayı no: 85, (Ocak 1958), s.93 - 95.

³ Erzen, *a.g.e.*, s.96 - 98.

⁴ *Aynı*, s.95.

⁵ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), s.194.

saldıran düşmana karşı süratle hareket edecek şekilde düzenlenmiştir. Tabi ki askerlerin gerek savaş alanında gerekse savaş alanına yaptıkları yürüyüşlerde daha süratli olmaları gerekliliğinden lejyonerlerin ağır zırhları deri ceketlerle, büyük kalkanları da daha hafif ve küçük olan kalkanlarla değiştirilmiştir. Bunun yanında artık etkisiz kalan kısa kılıçlar ise mızrak ve uzun kılıçlarla değiştirilmiştir. İ.S. 250 yılına kadar ordunun en iyi kuvvetleri olan lejyonerler ise bu dönemde önemini yitirmiş ve süvariler önem kazanmıştır.⁶

Böyle olağanüstü bir savaş döneminde ülkenin ekonomik sisteminde de çöküntüler olması kaçınılmaz bir sonuçtu. Devlet için hayati öneme sahip olan malların nakledilmesi durmuş, ticaret aksamış, her çeşit nakledilebilir zenginlik Persler ve barbarlar tarafından savaş ganimeti olarak götürülmüştü. Bunun yanında savaş döneminin ve dolayısıyla siyasi krizlerin imparatorluğa en fazla zarar veren sonucu halkın topraklarını terketmesi ve İ.S. 251'de başlayan veba salgını gibi nedenlerden ötürü oluşan hızlı nüfus kaybıdır. Bu, hem askeri hem de tarımsal insan gücünde sıkıntılar doğurmaktaydı. Ekonomideki bu sıkıntılar gümüş paranın da değerinin düşmesine neden olmuş ve buna bir çözüm olarak değeri düşük gümüş paralar basılmış ancak bu girişim de yüksek enflasyonla sonuçlanmıştır.⁷ Savaşlar nedeniyle ağır bir ekonomik baskı altında olan devletin, emrindekinden başka kaynağı olmaması mevcut kaynaklar üzerindeki baskıyı arttırmış ve gereksinimlerinin karşılanması, sınırlarının ve yönetimsel oluşumunun korunması adına devlet tarafından sistematik bir sömürüye başlanmıştır. Bu, vergilerin arttırılmasının yanında, köylülerin seçim özgürlüğünü kaldırarak toprağa bağlanması, zanaatkar ve tüccarların çocuklarının da baba mesleğini devam ettirme zorunluluğu şeklinde olmuştur. Bunun bir sonucu olarak topraklarını terk eden köleler, güçlü toprak sahiplerinin korumasını aramış ancak bu, onların üzerindeki baskıyı daha da fazla arttırmıştır.⁸ İ.S. III. yüzyıl, özellikle çiftçi sınıfı için zor bir dönemdi ancak devletin içinde bulunduğu varlık mücadelesinin koşulları da zordu.

⁶ Akşit, a.g.e., s.196.

⁷ Aynı, s.198.

⁸ Peter Charanis, "On The Social Structure Of The Later Roman Empire," *Byzantion*, Cilt no: XVII: 39 - 57 (1944 - 45), s.39.

Bu dönemin yarattığı önemli sonuçlardan biri de imparatorluğun tek bir merkezden ve tek bir kişi tarafından yönetilemeyecek kadar büyük olduğu gerçeğinin ortaya çıktığıdır. İmparatorluk hem doğu hem de kuzey sınırlarında birden tehdit yaşadığı için imparatorlar kendilerine yönetimde taht ortağı atamak zorunda kalmışlardır. Bunun ilk örneği Marcus Aurelius'un (İ.S. 161 - 80) taht ortağı Lucius Verus'u doğuya sefere göndermesidir. İ.S. III. yüzyılda sınırlardaki baskıların artması taht ortaklığının daha sık görülmesine neden olmuştur. Valerianus (İ.S. 253 - 61) ölümüne neden olan doğu seferine çıkmadan önce oğlu Gallienus'u batı ordularına komuta etmesi için görevlendirmiştir.⁹ Daha sonraki yıllarda ise İmparator Karus (İ.S. 282 - 283) oğlu Karinus'a batının yönetimini bırakarak diğer oğlu M. Aurelius Numerius Numerianus'u yanına alarak doğuya Perslere karşı sefere çıkmıştır. Karus'un sefer sırasında ölümünden sonra ise yönetim, doğuda ve batıda oğulları arasında ortak olarak sürdürülmüştür.¹⁰ İmparatorluk yönetiminin ortak imparatorlar arasında bölüştürülmesinin yanında bu yüzyılda karşımıza çıkan bir başka önemli gelişme de başkent Roma'nın mevcut koşullar içinde siyasi ve askeri merkez olarak önemini yitirmesidir. İmparator Valerianus doğuya sefere çıktığında batıda oğlu Gallienus, karargahını Roma yerine Milano'ya kurmuştu. Bu seçimde iki şehrin coğrafi özellikleri etkili olmuştur. Nehirlerden uzak ve denizle ilişkisi çok kolay kesilebilecek olan Roma, barbarlara karşı yürütülecek savaşta Milano'ya göre daha dezavantajlıydı. Daha sonraki dönemlerde Aurelianus (İ.S. 270 - 5) kentin surlarını güçlendirmiş olsa da kent artık bir başkent olarak işlevini tamamlamıştı. Nitekim Diokletianus'un taht ortağı Maximianus'da yönetimini Roma'dan değil Milano'dan yürütme gereği duymuştur. Diokletianus ise Roma'yı ancak tahta çıkışının 20. yılı kutlamaları dolayısıyla görebilmiştir.

⁹ Michael Grant, **Roma'dan Bizans'a**, Çeviren: Z. Zühre İlkelen (İstanbul: Homer Kitapevi, 2000). s.15.

¹⁰ Akşit, **a.g.e.**, s.208.

2. DİOKLETİANUS REFORMLARI

Gerek siyasi gerekse sosyal alanlarda yaptığı reformlar ve kişiliği ile Geç Roma İmparatorluğu'nun en önemli imparatorlarından biri olan Diokletianus, Dalmaçyalı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Ailesinin bir Roma senatörü olan Anullius'un evinde köle olduğu bilinmektedir. Babasının daha sonra özgürlüklerini elde ettiği ve bir katip bürosu açtığı muhtemeldir.¹¹ Diokletianus, orduya katılmış ve devrin birçok imparatoru gibi orduda hizmet ederek yükselmiştir. Gallia'da Aurelianus'un emrinde küçük ordugahlarda bulunmuş, Karus döneminde Moesia'da vali olarak görev almış ve daha sonra da imparatorun muhafız alayı komutanlığına atanmıştır. Bir dönem konsül de olan Diokletianus, yeteneklerini Pers savaşında göstermiştir. İmparator Numerianus'un ölümünden sonra kusursuz bir askeri bilgiye ve geniş bir strateji görüşüne sahip olan Diokletianus, rakiplerine rağmen ordu meclisi tarafından İ.S. 284'de imparator ilan edilmiştir. İmparatorluğun içinde bulunduğu krizleri ekonomik, siyasi ve sosyal alanda yaptığı reformlarla sona erdirmeyi amaçlayan Diokletianus, gerçekleştirdiği bu reformlarla imparatorluğun prestijini geri kazanmasını sağlamakla kalmamış, bazı reformları Bizans İmparatorluğu dönemindeki reformlara kaynaklık ederek sürekliliğini korumuştur.

Diokletianus'un gerçekleştirdiği en önemli reformlardan biri imparatorluğun siyasi rejiminde kendini göstermiştir. Diokletianus ile beraber, "Principat" olarak adlandırılan ve imparatorun dini ve siyasi yetkiye sahip en itibarlı vatandaş olduğu sistem son bulmuş ve imparatorun tüm yetkileri kendinde topladığı "Dominat" olarak adlandırılan mutlak hakimiyet sistemine geçilmiştir.¹² Böylece Roma İmparatorluğu rejimi Augustus tarafından kurulan Principat rejiminden Dominat'a olan evrimini tamamlayarak, doğu sistemi imparatorluk rejimine hakim olmuştur.¹³ İmparatorun

¹¹ Edward Gibbon, **The Decline and fall Of The Roman Empire**, (Baltimore: Penguin Books, 1963). s.

¹² Akşit, a.g.e., s.208.

¹³ Naphtali Lewis ve Meyer Reinhold, **Roman Civilization Volume II**, (New York: Columbia University Press, 1990). s.413.

dünyevi faktörlerden ziyade tanrı iradesine dayalı bir kudret olduğu bu sistem, daha sonra Bizans İmparatorluğu bürokrasisine de kaynaklık etmiştir.¹⁴

Diokletianus'un imparatorluk rejimindeki bu değişikliğinden sonra gerçekleştirdiği bir diğer önemli siyasi reform ise kendinden önceki imparatorlar döneminde de görülmüş olan ortak imparatorluk sistemini standartlaştırması ve yasallaştırmasıdır. Diokletianus'un bunu gerçekleştirmesindeki amacı, imparatorluğun geniş sınırları içinde imparatorun yetki alanını küçülterek kontrolünün mümkün olduğu kadar büyük olmasını sağlamaktır. Diokletianus, bu amaç doğrultusunda iki augustus ve iki sezardan oluşan ve "Tetrark" adı verilen dörtlü bir yönetim oluşturmuştur. Bu sisteme göre Augustusların biri imparatorluğun doğu, diğeri batı yarısını yönetirken her ikisine de yardımcı olacak ve augustusla kan bağı ile değil kişisel becerileri ile seçilecek sezarlar atanacaktı. Görevleri süresince bu sezarlar imparatorluk yönetimi konusunda tecrübe kazanmış olacaktı. Böylece imparatorluk yönetimi her zaman deneyimli ve yetenekli kişilerin elinde olacaktı. Augustusların herhangi bir nedenle görevini bırakması halinde yerlerine geçerek augustus olan sezarlara iki sezar daha atanarak bu sistem devamlılığını koruyacaktı.¹⁵ Bu kuralla da tahtın boşalmasıyla ortaya çıkan çekişmelere son vermek amaçlanmıştı.

Diokletianus bu dörtlü yönetimin gereği daha önce sezar olarak görevlendirdiği Maximianus'u İ.S. 286'da augustus yaparak kendi doğuyu yönetirken ona da batının yönetimini devretmiştir. Batıda Maximianus, Milano'yu batının başkenti yaparken, Diokletianus ise doğunun başkenti olarak Anadolu'da Nikomedia'yı (İzmit) seçmiştir. Bu merkezlerden Maximianus Roma, İtalya, Sicilya, Afrika'yı idare ederken, Diokletianus da Mısır, Libya, Bithynia ve Arabia'yı yönetimi altında tutmuştur.

Diokletianus'un ordudan arkadaşı olduğu bilinen Maximianus, Diokletianus gibi bir kölenin oğludur. En büyük yeteneği savaşmak olan Maximianus, harflerde bilgisiz, cesur, gayretli, yaratıcılıktan yoksun ancak imparatora tamamen sadık bir augustustur.

¹⁴ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çeviren: Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999). s.27.

¹⁵ **Aym**, s.31.

Yönetimi boyunca Maximianus, batı sınırlarında barbarlara karşı verdiği savaşlarda başarı sağlayarak sınırların güvenliğini sağlamıştır. İ.S. 293 yılına gelindiğinde ise bu iki augustusa sezarlar atanarak dörtlü yönetim sistemi tamamlanmıştır. Bunlardan Dardania'lı (Çanakkale) bir asil olan Valerius Konstantius batıda Maximianus'a, bir asker olan Galerius Valerius Maximianus ise doğuda Diokletianus'a sezar olarak tayin edilmiştir. Diokletianus, bu sezarları kendisine ve yönetim ortağı Maximianus'a bağlamak için sezarların eşlerinden ayrılıp imparator ailesine bağlı prenseslerle evlenmesini istemiştir. Bunun üzerine Konstantius, Büyük Konstantinus'un annesi olan Helena'dan ayrılıp Maximianus'un üvey kızı Theodora ile evlenirken, Galerius da Diokletianus'un kızı Valeria ile evlenmiştir.¹⁶ Diokletianus, daha sonra hanedanının tanrısı Jupiter'e, Maximianus ise Herakles'e mâl ederek Jovius ve Herkulus soyadlarını almışlar ve böylece sistemlerini tanrıların himayesine vermekle kalmayıp, kudretlerini tanrısallaştırmışlardır.¹⁷ Bu sistem altında augustuslar ve sezarlar tüm sınırlarda önemli askeri başarılar göstermişlerdir.

Diokletianus, idare sistemindeki bu reformun yanında saray yaşantısında da bazı değişiklikler yapmıştır. Bu değişikliğin en önemli ögesi doğu monarşisinin seremoni usulleri ve gösterişi gibi bir çok yönlerini saray yaşantısına sokmasıdır. Buna göre imparator ve imparatora ait her şey kutsal sayılmış, imparatorun huzuruna çıkan kişiler imparatora bakmadan diz çökmeye mecbur tutulmuştur.¹⁸ Bunun yanında Diokletianus, elde edilmesi çok zor ve nadir olduğu için çok pahalı olan erguvan renginin kullanımını imparator ailesine vererek kendi de değerli taşlar ve altınla süslenmiş kıyafetler giymiştir. Erguvan renginin imparator ailesine özgü oluşu, Bizans İmparatorluğu'nda da devam etmiştir.¹⁹

Devlet idaresindeki reformların yanında eyaletlerin de idaresinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Buna göre eyaletlerin idaresi tamamen imparatora bağlanmış

¹⁶ Akşit, a.g.e., s.215.

¹⁷ Lewis ve Reinhold, a.g.e., s.414.

¹⁸ Akşit, a.g.e., s.232.

¹⁹ Tamara Talbot Rice, **Bizans'ta Günlük Yaşam**, Çeviren: Bilgi Altınok (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1998) s.14.

ve büyük eyaletler daha küçük idari birliklere ayrılmıştır. Daha önceki dönemlerde ayrıcalıklı bir konuma sahip olan İtalya da bu reformlar içinde yer almış, eyaletlere ayrılıp vergiye bağlanarak imtiyazlarını yitirmiştir. Bu uygulamayla tahta çıktığında 57 olan eyalet sayısı Diokletianus'un bu değişikliklerinden sonra 100'e çıkmıştır. Böylece daha önceki dönemlerde büyük bir siyasi güce sahip olan büyük eyaletlerin valilerinin sahip oldukları güçle devlete karşı gerçekleştirdikleri başkaldırlara da son verilmiştir.²⁰ Aldığı bu önlemleri sağlamlaştırmak için Diokletianus ayrıca eyalet yönetiminde askeri ve sivil yönetimi birbirinden ayırarak eyalet valilerini yalnızca idari ve adli görevlere bağlamıştır. Diokletianus ayrıca devlet arazisini, eyaletlerden oluşan 12 "diocese"ye ayırmıştır.²¹ Eyalet yönetimindeki bu reform, askeri ve siyasi anlamda fayda sağlamış ancak bu sistemle daha fazla memura ihtiyaç duyulmuş ve bunun sonucu olarak da devletin masrafları artarak daha karmaşık bir bürokrasi ortaya çıkmıştır.

Yaşanan savaşlar ve sınırlardaki huzursuzluk Diokletianus'u orduda da bazı reformlar yapmaya itmiştir. Temelini Gallienus'un (İ.S. 253 - 268) yaptığı reformlardan alan Diokletianus'un ordu reformu, kendini ordunun ıslahı, özellikle sınırlardaki asker sayısının artırılması ve süvari birliklerinin öneminin artmasında göstermiştir. Asker sayısındaki bu artış dönemin sivilleri tarafından şiddetle eleştirilse de sınırlarda barbarlara karşı alınan zaferler, orduda yapılan reformların başarısının ve gerekliliğinin kanıtı olmuştur. Bu reformların imparatorluk üzerindeki tek olumsuz etkisi, artan asker sayısına paralel olarak ordu giderlerinin artması olmuştur.

Diokletianus, yönetsel ve askeri alanlarda istikrarı sağladıktan sonra dikkatini ekonomik sorunlara çevirmiştir. Devamlı savaşlar, asker sayısının artması, idari teşkilatın genişlemesi, saray masraflarının artması ve bu dönemde görülen askeri ve sivil yapı faaliyetleri devlet ekonomisi üzerinde ağır bir yük oluşturmaktaydı.²² Yapılan reformlarla devletin siyasi gücü sağlamlaştırılmışken halkın yaşadığı sefalet devam etmekteydi. Devletin aldığı vergi, giderlerini karşılamaya yetmiyordu ve yeni bir vergi reformuna ihtiyaç duyulmaktaydı. Bunun için de Diokletianus, halk üzerindeki vergi

²⁰ Akşit, a.g.e., s.233.

²¹ Ostrogorsky, a.g.e., s.32.

²² Akşit, a.g.e., s.236.

baskısını ve köylülerin toprağa bağlanma zorunluluğunu arttırmıştır. Öyle ki Diokletianus döneminde siviller, vergi tahsildarlarının sayısının vergi mükelleflerinden fazla olmasından yakınmaktaydılar.²³ Paranın değerinin düşmesi alınan vergilerin önemini azaltmıştır bu nedenle de Diokletianus yönetiminde mal karşılığı alınan “annona” vergisi önem kazanmış ve Roma bütçesinin baş gelir kaynağı haline gelmiştir. Ancak bu vergi sisteminin yükünü kırsal bölge halkı çekmekteydi. Diokletianus’un yeni vergi sistemindeki bir diğer yenilik ise birey ve toprak vergisinin birleştirilmesidir.²⁴ Buna göre bir bireyin annonaya bağlanabilmesi için toprağa sahip olması gerekmektedir. Bu da büyük ölçüde nüfus kaybının yanında sefalet ve güvensizlik ortamı içinde köylülerin sürekli yer değiştirmesi nedeniyle gerçekleşmesi zor bir koşuldur. Bu nedenle köylülerin topraklarına bağlanması uygulaması artarak şiddetlenmiştir.²⁵ Vergi sisteminde yapılan bu reform, batıda uzun yıllar devamlılığını korurken doğuda Bizans İmparatorluğu’nun kurulmasından ve Konstantinus reformlarından sonra yerini para ile ödenen vergilere bırakmıştır. Ekonomik reformlar, vergi reformuyla kalmamıştır. Vergi reformundan sonra Diokletianus, değerini kaybeden para üzerinde de reform yapmıştır. Bu reformla Diokletianus, mevcut ekonomik sistemi değiştirmek yerine paranın devri için daha kolay ve uygun bir yol bulmayı amaçlamıştır. Diokletianus, İskenderiye darphanesinde yeni bir imparatorluk parası bastırması kısa zaman sonra da lokal paraları terk ederek bu yeni para sistemini tam anlamıyla hayata geçirmiştir. Bundan sonra da imparatorluğun her yerinde, basılan gümüş, bakır gümüş karışımı ve değeri düşürülmüş altın paralar kullanılmıştır.²⁶

İ.S. 303 yılında tahta çıkışının 20. yılını kutlamak için Roma’ya gelen Diokletianus, artık yaşlanmış, hastalanmış ve bu koşullar altında yönetimden ayrılmayı düşünmüştü. Ancak bu durumda taht ortağı Maximianus yönetimde kalacağı için bu durumun sezarlar arasında sorun çıkaracağını düşünerek, Maximianus’un da kendisiyle beraber tahttan feragat etmesi gerektiğine karar vermiş ve onu bu konuda ikna etmiştir. İ.S. 305 yılına gelindiğinde Diokletianus, Nikomedia’da tahttan çekildiğini belirten bir

²³ Brown, *a.g.e.*, s.13.

²⁴ Lewis ve Reinhold, *a.g.e.*, s.418.

²⁵ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.37.

²⁶ Akşit, *a.g.e.*, s.238.

ferman hazırladı ve buna uyan Maximianus'la birlikte Roma tahtından feragat etti.²⁷ Dönemin bazı tarihçileri, Diokletianus'un tahttan feragatinin nedeninin, yaklaşmakta olan bir iç karışıklıktan kaçmaya çalışması olarak yorumlamışlardır. Neden her ne olursa olsun Diokletianus tahtından feragat etmiş ve Adriyatik kıyısındaki Split'te yaptırdığı sarayda yaşamını sürdürmek üzere inzivaya çekilmiştir. Böylece reformları ve kişiliği ile Geç Roma dönemine damgasını vuran ve reformları Bizans İmparatorluğu'na da kaynaklık etmiş olan Diokletianus dönemi son bulmuş oldu.

²⁷

Akşit, a.g.e., s.227.

İKİNCİ BÖLÜM

BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİK TARİHİ

1. İMPARATOR KONSTANTİNUS'UN TAHTA ÇIKIŞI

Diokletianus ve Maksimianus'un tahttan feragatlerinden sonra Konstantius ile Galerius'la ikinci tetrark dönemi başlamıştır. Bu augustuslara, Galerius'a yakınlıklarıyla bilinen Galerius'un akrabası Maksiminus Daia ve iyi bir asker olan Severus, sezar olarak atanmıştır. Buna göre Galerius doğunun, Konstantius ise batının hakimi olmuşlardır. Her iki augustusta önceki tetrark döneminde denenmiş tecrübeli bir yönetici ve tetrark sisteminin sadık birer taraftarıdır.²⁸

Yalnızca Roma İmparatorluğu ve tetrark sisteminin geleceği için değil Bizans İmparatorluğu için de önemli olan bir gelişme, İ.S. 306 yılında gerçekleşmiştir. Bu yılın başlarında batının hakimi Konstantius, Galerius'a Helena'dan olan oğlu Konstantinus'u kendisine yardımcı olarak göndermesini isteyen bir mektup yazmıştır. Konstantius ile Helena'nın Diokletianus'un emri ile boşanmalarından sonra Diokletianus, Konstantinus'u sarayına almıştır. Askeri ve siyasi yeteneklere sahip olan Konstantinus, Diokletianus'un sarayında yetiştirilmiş, Galerius döneminde de bu sarayda bulunmuş ve babasının çağrısından sonra Galerius'un geciktirme çabalarına rağmen batıya giderek babasıyla Bolonya'da buluşmuştur. Babasıyla birlikte Britanya seferine katılmış olan Konstantinus, burada babasının ölümünden sonra ordu tarafından augustus ilan edilmiştir. Bir iç savaştan kaçınmak için Galerius'un onayını almak isteyen Konstantinus, bir mektup göndermiş Galerius da bir iç kargaşaya sebebiyet vermemek ve tetrark sisteminin ilkelerine uygun olarak Severus'u augustus yapmış, Konstantinus'u da sezar olarak tanımıştır.²⁹ Yönetimin her iki ortağının da kaçınmalarına rağmen bu hareket, taht kavgalarına neden olmuş, tetrark sistemini ve dolayısıyla Roma İmparatorluğu'nu kargaşaya sürüklemiştir. Bu taht kavgalarını

²⁸

Akşit, a.g.e., s.242.

başlatan kişi Konstantinus'un sezar olmasının kendi hakkı olduğunu düşünen Diokletianus'un taht ortağı Maksimianus'un oğlu Maxentius'dur. Babasının da desteğiyle ordu toplamaya başlayan Maksentius'un üzerine yürümesi için Galerius, Severus'a emir vermiş ancak bu girişim Severus'un esir edilmesi ve Maksentius'un ordu tarafından augustus ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu karışıklığın çözülmesi için Diokletianus'dan yardım istenmiş ve İ.S. 308'de tarafların Diokletianus'un başkanlığında bir araya geldiği Karnuntum kongresi toplanmıştır. Bu kongrenin sonucunda iki augustus ve iki sezardan oluşan sistem son bulmuş ve imparatorluk altı augustusun yönetimine geçmiştir.³⁰ Bu augustuslar, Galerius, Licinius, Maksentius, Konstantinus, Maksiminus Daia ve Maksimianus'dur. Daha sonra İ.S. 310'da Maksimianus ve İ.S. 311'de de Galerius'un ölümünden sonra bu sayı dörde düşmüş, kısa süre de olsa kurulan istikrar dönemi yönetimin başında olan Galerius'un ölümünden sonra bozulmuştur. Bu gelişmeden sonra taht kavgaları tekrar şiddetlenmiştir. Doğuda Maksiminus, Licinius'dan önce davranıp Anadolu'yu işgal etmiş. Daha sonra batıya yaptığı sefer sonucunda Licinius tarafından mağlup edilerek kaçmış ve İ.S. 313'de ölmüştür. Batıda da ise Konstantinus, Maksentius'un üzerine yürümüş ve bu savaşlarda galip gelerek batının hakimi olmuştur. Böylece imparatorluk iki augustus arasında bölünmüş ancak bu iki augustus arasında özellikle Licinius'un ihaneti nedeniyle yaşanan savaşlar sonucunda Konstantinus, tek başına Roma'nın hakimi olmuştur. Licinius ise ihanet suçundan idam edilmiştir.³¹ Konstantinus'un Roma tahtındaki mutlak hakimiyeti onun reformlar yapmasına imkan tanımış ve bu reformlar, Bizans İmparatorluğu'nun kuruluşuna kaynaklık etmiştir.

2. BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİK TARİHİ

Roma'nın bir başkent olarak işlevini yitirmiş olması, Konstantinus'dan önceki imparatorlar tarafından da görülmüş ve bu gerçek doğrultusunda başkent resmi olmasa da pratik amaçlar doğrultusunda bir çok kez değiştirilmişti. Ancak yönetimin tek hakimi olan Konstantinus, sınırlardan uzak ve kargaşa içinde olan Roma'nın yanında ikinci başkent olarak yeni bir şehir arayışına girmiştir. Bu arayış içinde Konstantinus,

³⁰ Akşit, a.g.e., s.251.

³¹ Aynı., s.270.

tercihini coğrafi özelliklerinin getirdiği avantajlar ve zengin doğuya yakınlığı nedeniyle ilk olarak İ.Ö. 660'da kurulmuş, tarih içinde de önemli bir yerleşim olan Byzantion'dan yana kullanmıştır. Konstantinus'un bu kararında, Hristiyanlığa olan eğilimi nedeniyle Roma'dan aldığı tepkilerden kaçınmak için doğuya yakın olması düşüncesi de etkili olmuş olabilir.³² Zira Konstantinus, İ.S. 326'da Roma'ya yaptığı ziyarette Hristiyan eğilimi nedeniyle pagan Romalılar tarafından iyi karşılanmamış ve bir daha Roma'ya gitmemiştir.³³

İnşaatına İ.S. 324 yılı başlarında başlanan yeni başkent, daha inşaat planında Roma'ya benzetilmiş, Roma'nın sahip olduğu imtiyazlara sahip olmuş, Roma gibi muhteşem yapılar ve sanat eserleriyle süslenmiştir. Tam anlamıyla Yeni Roma olan kent, İ.S. 330'da büyük bir törenle açılmıştır. Bununla beraber bu yeni başkent kurucusunun adına itafen Konstantinopolis adını almıştır. İkinci bir başkent kurulmasıyla Roma İmparatorluğu, resmen olmasa da fiilen doğu ve batı olarak ikiye ayrılmıştır. Batı Roma güç kaybetmeye devam ederken Konstantinopolis, hızla büyüyen nüfusu ve hareketli ekonomik yaşantısıyla gelişmiş ve varlığını sürdürmüştür.

İmparator Konstantinus, ikinci başkent kurulmasından sonra geç Roma İmparatorluğu'nun bir çok imparatoru gibi reform hareketlerine girişmiştir. Askeri, idari ve ekonomik alanda yapılan bu reformların genel karakteri, Diokletianus reformlarının devamı oluşudur. Hatta bu reformlar, Diokletianus reformlarını tamamlamıştır.

Diokletianus'un idari reformları sonucunda oluşturulan mutlakiyetçi yönetim tarzı ve yönetim ayrılığı ilkesi Konstantinus reformlarıyla da korunmuştur. Konstantinus imparatorluğun eyalet sisteminde de bazı değişiklikler yapmış ve devleti, Diokletianus tarafından oluşturulan diocese'leri içine alan büyük praefectura'lara ayırmıştır. Bu praefectura'ların başlarına bir "praefectus praetorio" atanmış ve

³² İ.S. 313'deki Milano Fermanı ile Hristiyanlara yasal statü vermesi, Konstantinus'un Hristiyanlığa olan eğiliminin ilk kanıtıdır. Ancak bu eğilimin temelinde Konstantinus'un gittikçe güçlenen Hristiyanlığa karşı kayıtsız kalmaması ve tebaası içindeki Hristiyanların desteğini kazanma isteği yatmaktadır. Çünkü kendini Tanrının dünyadaki görüntüsü, İsa'nın dünyadaki rahibi, yenilmez güneş, on üçüncü havari, Hristiyanlığın koruyucusu olarak görmesine ve konsillere başkanlık etmesine rağmen Konstantinus, ancak ölüm döşeginde vaftiz edilmiştir.

³³ Doğan Kuban, **İstanbul, Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul**, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996), s.27.

Konstantinopolis ve İtalya praefectus devletinin en yüksek memurları olmuşlardır.³⁴ Erken Bizans Dönemi, güçlerini arttırmaya çalışan bu praefectus praetorio'lar ile onun gücünü kısıtlamaya çalışan imparatorluk gücü arasındaki çekişmeye sahne olmuştur. Konstantinopolis ve Roma ise praefectus praetorioların etki alanından ayrı tutulmuş ve bu şehirlere ayrıca praefectus'lar atanmıştır. Bu praefectus'ların görevi, şehir güvenliğinin sağlanması ve şehrin ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Bunun yanında şehrin adalet sistemi, iktisadi ve ticari hayatı da praefectus'ların kontrolü altındaydı. Bu yetkilerle praefectus'lar, devlet memurları içinde Praefectus praetorio'lardan sonra en yüksek memurlardı. Bunun yanında Konstantinus, Roma'da olduğu gibi Konstantinopolis'te de bir senato kurmuştur. Geç Roma döneminden itibaren önemi ve yetkileri azalan senatonun etkisi, Konstantinus döneminde daha da daraltılmıştır. İmparator, tüm yetkileri üzerinde toplamış olsa da senato, bazen kanunların ilanının yapıldığı yer olarak görülüyordu. Bunun yanında senato, tahtın boşaldığı ve her hangi bir varisi olmadığı durumlarda imparatorun seçimi konusunda orduyla birlikte etkin rol oynardı. İmparatorun varisini ya da ortak hükümdarını açıkladığı durumlarda ise senatonun onayı yalnızca bir formalitedir. Senatonun üyelerini ise bir kısmı Roma'dan getirilmiş olan Roma senatörleri ile, aynı zamanda büyük arazi sahipleri olan üst düzey Bizanslı memur asiller oluşturmaktaydı.³⁵

İmparatorluğun sosyal tabakaları içinde ordu geniş grubu oluşturmaktadır. Bu durum Konstantinus döneminde de aynıydı. Konstantinus'un ordu reformları sonucunda bu büyük güç, "komitatenses" ve "limitanei" olarak iki ana bölüme ayrılmıştır. Bunlardan komitatenses, belirli bir karargahları olmayan, genellikle şehirlerde ikamet eden hareketli birliklerdi. Bizans şehirlerinde polis gücü olmadığı için bu birlikler ikamet ettikleri şehirlerde güvenliği sağlamakla da yükümlüydüler. Limitanei ise sınırların korunmasından sorumlu bir orduydü. Bu orduya mensup askerler, aynı zamanda toprak sahibi olan, geçimini de bu toprakları işleyerek sağlayan çiftçilerdir.³⁶ Ordudaki bu oluşumun yanında, barbar sayısı arttırılmış, asil barbarlar ordudaki subay

³⁴ Ostrogorsky, a.g.e., s.32.

³⁵ Aynı, s.35.

³⁶ Cyril Mango, **Byzantium: The Empire Of The New Rome**, (London: Phoenix Giant, 1980), s. 34.

sınıfı içine girmeye başlamışlardır. Bununla birlikte süvarilerin ordu içinde Geç Roma'dan itibaren artan önemleri bu dönemde de devam etmiştir. Bu gelişim, temeli süvari birliklerine dayanan Sasani ordusuna savaş alanında uyum sağlama çabasından ortaya çıkmıştır.³⁷

Konstantinus'un ekonomik reformları ise birkaç alanda gerçekleşmiştir. Konstantinus, ilk olarak öncülü bir çok imparator gibi paranın değerini yükseltmeye çalışmıştır. Konstantinus'un yeni para sisteminin temelini altın solidus oluşturmaktadır. Bu paranın alt değeri ise solidus'un yirmidörtte biri değerindeki gümüş seliqua'dır. Konstantinus'un solidus'u çok geniş bir alanda yaygın olarak kullanım görmüş ve para sisteminde amaçlanan istikrar sağlanmıştır. Para sistemindeki bu başarı, vergi sistemindeki bazı reformlara da olanak sağlamıştır. Vergiler, Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi Bizans İmparatorluğu'nun da en önemli gelir kaynağıdır. Bu önem gereği, Konstantinus da bu gelirleri düzenleyen reformlar gerçekleşmiştir. Diokletianus döneminde ortaya çıkan, verginin mal ile ödenmesi uygulamasının terk edilmeye başlanması, vergi sistemindeki yeniliklerin başında gelmektedir. Bunun temel nedeni, paranın değerini tekrar kazanması ve imparatorluk içinde yaygın olarak kullanım görmesidir.³⁸ Buna ek olarak vergi yükü arttırılmış Diokletianus'un vergi reformu sonucu vergiden muaf kalmış olanlar da vergiye bağlanmıştır. Bu yeni vergilerden "aurilustratis kollatio" beş yılda bir altın olarak alınan, tüccar ve bazı zanaatkarlara yüklenmiş bir vergidir.³⁹

Konstantinus'un yaptığı bu reformlar, Bizans ekonomisinin temelini oluşturmuştur. Ancak Bizans ekonomisi de diğer imparatorluk ekonomileri gibi tarih içinde yaşanan siyasi ve sosyal gelişmelerin etkisinde farklılıklar göstermiştir. Bu farklılıklar, dört başlık altında gösterilecektir.

³⁷ Ostrogorsky, a.g.e., s.40.

³⁸ Vergilerin parayla ödenmesi sistemine tam anlamıyla geçiş I. Anastasios (İ.S. 491 - 518) tarafından gerçekleştirilen vergi reformuyla gerçekleştirilmiştir.

³⁹ Akşit, a.g.e., s.292.

Bizans İmparatorluğu tarihi, değişik dönemlere ayrılır. Bu dönemler, imparatorluğun ekonomik, sanatsal ve sosyal değişimlere neden olan gelişmeler ışığında oluşturulmuştur. Konstantinopolis'in kuruluşundan, İkonoklast hareketin başladığı İ.S. 726'ya kadar ki dönem Erken Bizans Dönemi, İkonoklazma'nın sona erdiği İ.S. 842'den İ.S. 1204 Latin İstilasına kadar ki dönem Orta Bizans Dönemi, Latin istilasından İ.S. 1453'de Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasına kadar ki dönem ise Geç Bizans Dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu dönemlerin oluşmasına neden olan bu gelişimler, imparatorluk içindeki sanatsal üretimi, endüstriyi, imparatorluk ekonomisini de etkilemiştir.

2.1. Erken Bizans Dönemi

Konstantinopolis'in kurulması ile başlayan Erken Bizans Dönemi, ağır ekonomik ve sosyal bir kriz yaşayan Batı Roma'nın aksine Konstantinopolis'in hızla büyüyen nüfusu ve ekonomik hareketliliğiyle dikkat çekmektedir. Batı Roma'nın bu dönemde yaşadığı ekonomik krizin nedeni ticaretin verimsizliği, sınırlarında devam eden barbar akınlarının yarattığı güvenlik sorunu, zanaat dallarının çöküşü, nüfus kaybı ve ilkel tarıma dönüş olarak özetlenebilir. Benzer sıkıntıları Bizans İmparatorluğu da yaşamış ancak bulunduğu coğrafyadaki ilişkilerin eskiliği, deneyimli zanaat geleneği, daha ılımlı bir kölelik⁴⁰ gibi unsurların yanında barbarlara ve isyanlara karşı verdiği mücadelede kazandığı başarılarla bu krizlerin bunalımını daha hafif hissetmiştir.⁴¹

Bizans devletinin bu dönemlerin tamamında geçerli olan üç temel amacı vardır: Bunlardan ilki, güçlü bir merkezi yönetim oluşturmak ve bu yönetimin devamlılığını sağlamaktır. İkincisi, Konstantinopolis halkını iyi beslemek ve rahat ettirmektir. Başkentte doğabilecek bir kargaşa, yönetim sisteminde de ciddi sorunlar yaratabilirdi. Bu nedenle de imparatorlar, şehre ucuz yiyecek ve ihtiyaç maddelerinin getirilmesi için mümkün olan her şeyi yapmış ve eyaletlere çok fazla önem verilmemiştir. Yönetimin üçüncü amacı ise vergilerden büyük ve düzenli bir gelir elde etmektir. Bunu da ordunun

⁴⁰ Köleler toplumsal katmanın en altında yer almaya devam etseler de, Bizans döneminde tarımsal alanda kullanımları sınırlandırılmış, daha çok konut hizmetlerinde kullanılmışlardır. Öyle ki soyluların saraylarındaki kölelerin sayıları binlerle ifade ediliyordu. İlerleyen dönemlerde köle sömürüsü daha da sınırlandırılmış, azat işlemleri kolaylaştırılmıştır.

⁴¹ M.V. Levçenko, **Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi**, Çeviren: Maide Selen (İstanbul: Özne Yayınları, 1999). s.13.

giderlerini karşılayabilmek ve altın stoku yapabilmek için istemişlerdir. Çünkü altın, ticaret ve giderler için gerekli olmasının yanında imparatorluk parasına da destek olması açısından önemlidir. Bizanslıların gözünde en iyi imparator, ardında en büyük altın stokunu bırakandır.⁴²

Erken Bizans Dönemi ekonomisinin temelini, diğer dönemlerde de görüleceği gibi imparatorluğun en önemli vergi kaynağı olan tarım oluşturmaktadır. Tarım arazilerinin sahipleri de farklılıklar göstermektedir. Bunlardan en önemlileri, parsellere bölünmüş çok geniş arazilere sahip olan büyük toprak sahipleridir. Bunları, özgür olan orta ve küçük toprak sahipleri takip eder. Bunlara ek olarak tarım nüfusunun sayıca en kalabalık kesimini oluşturan kolonlar da imparatorluğun tarımsal üretiminde ve vergi sisteminde önemli rol oynamışlardır. Artan ağır vergiler ve baskılar sonucunda kolonlar, topraklarının mülkiyetini genellikle askeri komutan, prokonsül ve senatör gibi yüksek statüye sahip güçlü kişilere devredip, ürün karşılığında kiracı olmuşlardır. Teoride özgür ancak pratikte toprağa bağlı olan kolonların statüsü miraslaştırılmış, evlenme özgürlüğü kısıtlanmış ve orduya girmeleri yasaklanmıştır. Toprak sahiplerinin kolonlar üzerinde büyük yetkileri bulunmaktadır. Toprak sahipleri, kolonların vermeye yükümlü oldukları vergileri toplar, ayrıca kaçmaya çalışan kolonların ayağına pranga vurdurabilirdi. Toprak sahiplerinin kolonların özgürlüklerini kısıtlayan bu baskısının tek sebebi, üretimin devamlılığı ve vergilerin düzenli olarak toplanabilmesidir.⁴³ Bu sistemde, magnat olarak tanımlanan koruyucular topraklarını ve kendilerine bağlı insan sayısını arttırırken, kolonlar da özgürlüklerini yitirmesine rağmen hazine görevlilerinin baskısından kurtulmuşlardır. Bununla birlikte kolonlar, himayesi altına girdikleri magnatların sahip olduğu ayrıcalıklardan da yararlanıyorlardı.⁴⁴

Ağır baskılar, magnatların koruyuculuğuna girmeyen alt tabakaya ait diğer insanların manastırlara sığınmasına, orduya katılmasına, kentlere göç etmesine ve çeteler kurmasına, dolayısıyla da tarım arazilerinin boşalmasına neden olmuştur. Bu

⁴² M. M. Postan ve Edward Miller, **Cambridge Economic History Of Europe Volume II: Trade And Industry In The Middle Ages**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1987). s.133.

⁴³ Mango, **a.g.e.** s.44.

⁴⁴ Levçenko, **a.g.e.**, s.18.

durum, çiftçileri toprağa bağlayan kuralların daha fazla katılaştırılmasına ve patronikium sisteminin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu sistemle devlet, küçük toprak sahipleri üzerindeki vergi gücünü yitirdiğini düşünmüş ve bu sistemi, koruma altına giren kolonlar için hapis ve bedensel ceza, magnatlar için de ağır para cezalarıyla engellemeye çalışmıştır.

Kolonlar dışında şehirlerde yaşayan orta ölçekli toprak sahiplerinin de durumu çok kötüdür. Devletin toprağa bağlayan katı koşulları ve ağır vergi yükü bu sınıf üzerinde de etkilidir. Öyle ki bu toprak sahipleri de bu baskıdan kurtulabilmek için köle olmayı bile göze alabilmişlerdir.

Tarım nüfusundan başka alt tabakaya mensup yetenekli ya da yarı yetenekli işçi sınıfının da kazançları çok iyi değildir. Kaynaklar, bu tabakaya ait insanların ancak açlık seviyesinde yaşayabildiklerini belirtmektedir. Sabit bir iş için bir işçiye yıllık 10 ile 20 solidus arasında para verilirdi. Nisalı Gregorius İ.S. IV. yüzyılın sonunda bir kilise yaptırmak istemiş ve bu kilisenin inşaatında çalışacak olan işçilere yemeğe ek olarak günlük bir solidusun otuzda birini önermiştir. Gregorius, bu ücreti o dönem için oldukça fazla görmüştür. İ.S. VI. yüzyılda Kudüs'te bir bina işçisi ise bir solidusun yirmide birine denk gelen dokuz follis kazanırdı. Buna benzer maaşlar İ.S. VII. yüzyılda İskenderiye'de de verilmektedir. Aynı dönemde bir ailenin günlük sebze ihtiyacının 5 follis, balığın 6 follis, en ucuz battaniyenin bir çeyrek solidus, bir eşeğin 3-4 solidus olduğu, kıtlık zamanlarında bir somun ekmeğin 3 follis'e kadar çıktığı düşünüldüğünde bu işçilerin düzenli bir işi olsa dahi açlık seviyesinde yaşadıkları ortadadır.⁴⁵

Tarımdan büyük bir gelir elde eden Bizans İmparatorluğu'nun daha başka ekonomik kaynakları da bulunmaktadır. Bu kaynakların başında ticaret ve endüstri gelmektedir. Mısır ve Suriye gibi doğu ticaretini yürüten merkezlere sahip olan Bizans İmparatorluğu, bu ticaret için büyük önem taşıyan Karadeniz ve doğu Akdeniz limanlarına da sahiptir. Akdeniz ticareti özellikle Erken Bizans Dönemi'nde Bizans İmparatorluğu halkının tekelindeydi. Bu ticari hakimiyet ve hareketlilikle imparatorluk hem başkentini gereksinimlerini karşılamış hem de önemli derecede vergi elde etmiştir.

45

Mango, a.g.e., s.40.

Bu ticari hareketliliğin merkezinde de başkent Konstantinopolis bulunmaktadır. Öyle ki başkent, İ.S. VI. yüzyılda dünyanın her yerinden ticaret gemilerinin yelken açtığı önemli bir liman şehri durumundadır. Endüstri ise Bizans İmparatorluğu'nun bir diğer önemli gelir kaynağıdır. Erken dönemde Bizans İmparatorluğu; cam, dokuma, işleme, mücevher ve sırlı eşya üretimi yapan Suriye'yi, yüksek nitelikli dokuma, seramik, mücevher, madeni ve cam eşya üreten, tarımsal bereketiyle ünlü Mısır'ı, cam ve papirüsleriyle ünlü İskenderiye'yi, şarap, yağ, pirinç ve tahıl gibi çeşitli gıda maddelerinin üretildiği Anadolu topraklarını sınırları içinde barındırıyordu. Bu merkezler hem başkent'in ihtiyaçlarını karşılıyor hem de başkentte yer alan fabrikalara hammadde sağlıyordu. Bu endüstri ve ticaret, mükemmel bir işletme organizasyonu ve katı bir vergi sistemiyle imparatorluğun önemli gelir kaynakları olmuş ve imparatorların büyük bir altın stoku yapmalarına imkan tanımıştır.

Erken Bizans Dönemi'nde gerek sınırlarda savaşlar yapılmış, gerekse iç karışıklılar yaşamış ancak imparatorlar, bu gelir kaynakları sayesinde tüm bu sarsıntıların üstesinden gelmeyi başarmıştır. Bu dönem içinde Konstantinus'un reformlarına devam edilmiş ve ekonomik sistemin devamlılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Bunlardan İ.S. 491 yılında tahta geçmiş ihtiyar bir saray memuru olan Anastasios, Konstantinus'un oluşturduğu para sistemini, bakır follis'i solidusla sağlam bir orantı içine sokarak mükemmelleştirmiştir. Bununla beraber vergi sisteminde de bazı değişiklikler yapan Anastasios, şehirlerde yaşayan zanaatkarlar ve tüccarlar üzerindeki dört yıl için peşin olarak alınan ağır vergiyi kaldırmıştır. Bu durum zanaatkarları ve küçük esnafı devlete bağlı olan loncalara bağımlı kılmasında etken olmuştur. Ancak kırsal bölgede yaşayanların mal karşılığı verdiği annona vergisini tamamen paraya çevirerek ve özgür kolonları da tamamen toprağa bağlayarak kırsal kesimin üzerindeki baskıyı arttırmıştır. Bu baskı kırsal kesimde bir çok ayaklanmaya neden olsa da Anastasios, hazinecilik siyasetinde başarılı olmuş ve devlet hazinesinde 320.000 libre altından oluşan büyük bir servet biriktirmiştir.⁴⁶ Bu altın stoku, İ.S. 527'de tahta çıkan Justinianus'a yapı faaliyetlerinde ve askeri seferlerde müsrifçe harcama yapma olanağı vermiştir.⁴⁷ Yaptığı seferler ve fetihlerle Akdeniz'i tekrar bir iç göl haline getiren

⁴⁶ Ostrogorsky, a.g.e., s.60.

Justinianus, barış zamanlarında bile doğu ticaretinde sorunlar yaşadığı İran'ın aracılığını devreden çıkarmak için alternatif ticaret yolları oluşturmaya çalışmıştır. Ancak Balkanlara yerleşen Slavlar ve İran, Bizans İmparatorları'nın Justinianus'dan sonra da uğraşmak zorunda kaldıkları en önemli sorun olarak önemini korumuştur. Justinianus tarımsal arazide varlık gösteren köleler üzerinde de bazı kanunlar çıkarmış, onlara haklar tanımış, azat edilmelerini kolaylaştırılmış ve teşvik edilmiştir. Ancak kolonların kötü kaderi değişmemiş, yasaların kolonlar üzerindeki baskısı sürmüştür. Yasaların kolonlara tek sözü "herkes kaderine boyun eğmelidir." olmuştur. Justinianus döneminde endüstriyel alandaki en önemli gelişme ise Bizans casuslarının ipek üretiminin yöntemlerini keşfetmeleri ve başkente gizlice ipek böceği getirmeleri olmuştur. Bu gelişmeden sonra ipek üretimi hızla gelişmiş ve Bizans İmparatorluğu'nun en önemli gelir kaynaklarından biri haline gelmiştir.⁴⁸ Justinianus'un batı seferleri, imparatorluk ekonomisine büyük zarar vermiştir. Öncelikle bu seferler, merkezi doğuda bulunan imparatorluğu doğudan uzaklaştırmış, bunun yanında savaşa ve imar faaliyetlerine harcanan paralar, keşiş, rahip, memurların giderleri, barış için barbarlara, Slavlara, İran'a ödenen haraçlar imparatorluk hazinesini tüketmiş ve bütçede büyük bir açığa neden olmuştur. Bu açığın kapatılması için başvuru olan çare ise alışkın olduğumuz bir yöntemdir. Gerek tarımsal sınıfa gerekse tüccar ve zanaatkarlara yeni vergiler yüklenmiştir. Devlet memurluğu para ile satılmaya başlanmış ve vergi toplama yetkisi eyalet valilerine devredilmiştir. Bu da özellikle tarım nüfusu üzerindeki vergi yükünü bir kat daha arttırdı. Artık halk vergi memurlarının gelişini düşman istilasından daha kötü görmeye başlamıştı. Prokopius, Justinianus'un arttırılan vergilerin yanında birçok zengin de mal varlığını haksız ve acımasızca imparatorluk hazinesine devrederek oluşan bütçe açığını kapatmaya çalıştığını belirtmiştir.⁴⁹ İ.S. 555 yılında savaşlar durdurulduğu için orduda da küçülmeye gidildi ancak tasarruf adına yapılmış olsa bile bu girişim sonucunda da ordunun ihtiyaçları karşılanamamış ve bu da askerlerin orduyu terk etmeleriyle sonuçlanmıştır. Böylece, tahta çıktığında çok büyük bir hazine bulan

⁴⁷ Prokopius, Justinianus'un tahta çıktığında devlet hazinesinin büyüklüğünü "İnsan bu hazinelerin en eli açık imparatora bile yüzyıl yeteceğini sanırdı." sözleriyle anlatmıştır.

⁴⁸ Ostrogorsky, a.g.e., s.69.

⁴⁹ Prokopius, **Bizans'ın Gizli Tarihi**. (İstanbul: Nisan Yayınları, 1999), s.68.

Justinianus, ekonomik ve sosyal alandaki bu çöküntüyle ardıllarına korkunç bir miras bırakmıştır.⁵⁰

Justinianus'tan sonra imparatorluk özellikle İran'a karşı etkisiz kalmış ve toprak kaybetmeye başlamıştır. Bu kayıplar içindeki en önemli bölgeler, kuşkusuz Mısır ve Suriye'dir. İmparatorluk bu bölgelerin kaybıyla yalnızca ticari avantajlarını kaybetmemiş, başkent için bu bölgelerden temin edilen ürünleri de kaybetmiştir.⁵¹ Bu dönemde Bizans otoritesinin zayıflamasının en önemli göstergesi başkent Konstantinopolis'in İ.S. 622'de Avarlar tarafından kuşatılması olmuştur. Tüm bu çalkantılar içinde İ.S. 610 yılında tahta çıkmış olan Herakleios, yönetimde ve orduda yaptığı reformlarla, kazandığı zaferlerle İmparatorluğu yeniden yükselme sürecine sokmuştur. Yönetimsel anlamda Herakleios'un gerçekleştirdiği en önemli reform, Diokletianus ve Konstantinus tarafından oluşturulan diocese sistemini terk etmesi ve ülkeyi imparatorluğun yıkılışına kadar varlığını sürdüren askeri temalara ayırmasıdır. Bunun yanında kilise hazinelerini devlet hizmetine sokan Herakleios, bizzat katıldığı seferlerde kaybedilen toprakları geri almış ve bu savaşlardan devlet hazinesine yüklü bir ganimet aktarmayı başarmıştır. Ancak Herakleios, kazandığı bu ganimeti tekrar kazandığı doğu eyaletlerinden topladığı ağır vergiler ile birlikte kiliseye geri ödemiştir.

Herakleios'un doğu eyaletlerindeki hakimiyeti kısa sürmüştür, Araplar, sırasıyla İ.S. 636'da Şam'ı, İ.S. 637'de Kudüs'ü, İ.S. 641 - 642'de de Mısır'ı işgal etmişlerdir. Herakleios'un İ.S. 641'de ölümünden sonra ise artan taht karışıklıkları, bozulan ordu ve isyanlar Araplara daha fazla Bizans toprağı işgal etmesine imkan vermiştir.⁵²

Yaşanan taht kavgaları ve çalkantılı döneme son veren ise III. Leon'un İ.S. 717'de tahta çıkmasıyla başlayan İsaoria Hanedanı'dır. Bu hanedan, Bizans sanatı için yıkıcı olan "Tasvir Kırıcı" hareketin ortaya çıkmasının yanında ekonomideki kaybolan istikrarın tekrar oluşturulması açısından da önemlidir.

⁵⁰ Levçenko, a.g.e., s.89.

⁵¹ Başkentte buğday ihtiyacının karşılandığı Mısır'ın kaybindan sonra, yoksullara dağıtılan ekmek yardımı durdurulmuş ve baş gösteren kıtlık, salgın hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur

⁵² Levçenko, a.g.e., s.112.

2.2. İkonoklazma Dönemi

Tahta çıktığında III. Leon'un yapması gereken ilk ve en önemli görevi devleti yaklaştırmakta olan Arap tehlikesine karşı korumaktır. İ.S. 717'de halifenin kardeşi Mesleme komutasındaki Arap orduları Konstantinopolis'i kuşatmış, bir yıl süren kuşatma Leon'un zaferiyle son bulmuştur. Leon'un kazandığı zaferler bununla da kalmamış, kuşatmayı takip eden kara savaşlarında da Arapları mağlup ederek Anadolu Araplardan temizlenmiştir. Bizans Arap savaşları, bu tarihten sonra da devam etse de devletin varlığını tehdit eder nitelikte olmamıştır. Artık Arap - Bizans savaşları bir sınır mücadelesi haline almış, bu mücadelede de Bizans kısa bir süre de olsa savunmada olan taraf değil taarruz eden taraf olmuştur. Leon'un Araplar karşısında aldığı bu başarılar, onun halkı tarafından imparatorluğun kurtarıcısı olarak görülmesini sağlamış, şöhretini arttırmış, devletin otoritesini ordu ve halk üzerinde tekrar kurulmasına yardımcı olmuştur.⁵³

III. Leon tarafından başlatılmış olan İkona Kırıcı hareketin ortaya çıkmasında manastırların Bizans sosyal ve ekonomik yaşamı içinde oynadığı rolün büyüklüğü etkili olmuştur. Tanrıdan başka bir otoriteye bağlı olmayan, bağımsız, kendi kendine gelişen ve dışı kapalı olan manastırlar, Bizans İmparatorluğu içinde yalnızca dini bir kurum değil, kasabaların ve kentlerin ruhani merkezi, hastalar ve bakıma muhtaç yaşlılar için hastane, yolcular için konaklama yeri ve tüm Bizanslılar için zor günlerde manastır yemini ederek ömrünün sonuna kadar yemek ve yatak bulabileceği bir sığınma yeri olarak zengin ya da fakir tüm Hıristiyanların gözündeki en önemli kurumdur. Bununla birlikte bir çok manastır, sahip oldukları zengin kütüphaneleri, el yazması ve ikona atölyeleriyle de kültürel anlamda da önemli kurumlar olmuşlardır. Bir çok Bizanslının manastırlara kutsal kitaplar hediye etmesi, para ya da kiraya verilmek suretiyle para edebilecek toprak, çiftlik, değirmen ve imalathane gibi mülkler bağışlaması, manastırların Bizanslıların gözündeki önemin en önemli kanıtıdır. Bu bağışlara ek olarak el yazması ve ikona siparişleri de manastırlara önemli bir kaynak olmuş ve vergiden muaf tüm bu gelirleriyle manastırlar, imparatorluğun en zengin kurumları haline gelmiştir.⁵⁴ Ekonomik yük altında ezilmiş olan çiftçiler, askerden kaçan gençler,

53

Levçenko, a.g.e., s.124.

kanun kaçakları, evlenme umudu kalmamış kızlar, eşini kaybeden dullar ya da bakıma muhtaç yaşlıların yanında kendini tanrı hizmetine adanmak isteyen imparatorluk ailesine mensup kişilerin de bulunduğu soylular manastır yemini ederek manastırlara katılmıştır. Bu yoğun katılımlar da mevcut manastırlardaki keşiş ve rahibe sayısının artmasına ve yeni manastırların kurulmasına neden olmuştur.⁵⁵

Bizanslıların desteği ile manastırlar her geçen yüzyıl daha da gelişmiş ve zenginleşmiştir. Ancak manastırlar zenginleştiği ölçüde devleti fakirleştirmiş hatta devletin varlığını tehdit eder hale gelmiştir. Devlet, manastırların zenginleşmesi ile çok geniş verimli topraklarını ve bu topraklar üzerindeki vergi gelirini kaybetmekle kalmamış bununla birlikte çiftçilerin ve askerlik çağındaki gençlerin manastıra katılmaları nedeniyle de ordu ve tarım nüfusunda da önemli bir işgücü kaybına da uğramıştır. Keşiş sayısının hızlı artışı dönemin yazarları tarafından dünyanın keşiş olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayrıldığı şeklinde anlatılmıştır. Özellikle İ.S. VII. yüzyıldaki Arap akınlarından kaçan keşişlerin eyaletlere sığınması bu eyaletlerdeki manastır ve keşiş sayısını arttırarak durumu daha da vahimleştirmiştir.⁵⁶

Tüm bu koşullar gereği İsauria Hanedanının ilk üyesi olan III. Leon, devlet çıkarları adına manastırlara karşı bir mücadeleye girişmiş ve bu mücadeleye bahane olarak da manastırların önemli gelir kaynaklarından ve kitleleri kendine çekmekte etkili olan ikonalar seçilmiştir. Bu hareketin manastırlara karşı yürütülen ekonomik temelli bir mücadele olduğunun en büyük kanıtı III. Leon'la başlayan V. Konstantinos ile de şiddetlenen mücadelenin temelinde ikonalarından çok manastırlar ve keşişlerin yer almasıdır. Manastırlar kapatılmış, binaları satılmış ya da işlevi değiştirilmiş, sahip olduğu arazi ve mülkler devlet hazinesine aktarılmıştır. Bunun yanında ikona kırıcı hareketin karşısında yer alan keşişler de bedensel işkencelere maruz kalmış, zorla evlendirilmiş, bir çok keşiş hipodromda rahibelerle el ele geçiş töreni yapmaya

⁵⁴ Alice Mary Talbot, "Bizans Manastır Sistemine Giriş", **Cogito, Bizans Özel Sayısı**. Sayı no 17: 161 - 176, (1999), s.169.

⁵⁵ Alice Mary Talbot, "The Byzantine Family and the Monastery," **Dumbarton Oaks Papers**. Sayı no 44: 119 - 129, (1990), s.121.

⁵⁶ Levçenko, a.g.e., s.125.

zorlanmıştır.⁵⁷ Devlet hazinesine aktarılan manastırlara ait topraklar askerler ve sivil yöneticiler arasında paylaştırılmış, bir kısmı da Anadolu'nun kolonizasyonu için kullanılmıştır. İsaoria Hanedanının tasvirilere ve manastırlara karşı yürütmüş olduğu mücadele Bizans toplumu içinde de bölünmelere, ayaklanmaların ortaya çıkmasına ve toplumsal istikrarın bozulmasına neden olmuştur ancak yönetim bu isyanları bastırmıştır.

İmparatorluğun kurtarıcısı Leon, tahtına oğlu V. Konstantinos'u ortak etmiş ve bu iki imparator yalnızca tasvire karşı mücadele etmemiş, ekonomik ve yönetsel alanda bazı reformlar da gerçekleştirmişlerdir. Bu iki imparatorun giriştiği ilk reform Justinianus'un oluşturduğu yasaları dönemin koşullarına uygun olarak modernleştirmek ve geliştirmek olmuştur. "Ekloga" adı verilmiş olan "Kısaltılmış Yasalar Seçmesi" geniş ölçüde medeni hukukla ilgili bir yasadır. Aileyi koruyan, boşanmaları sınırlandıran, nikahsız yaşamayı yasaklayan bu kanun, mahkemelerin parasız olmasını sağladığı gibi yasa karşısında zengin ile fakiri eşit yapmıştır. Eklogaya benzerliği nedeniyle İsaoria Hanedanı'na mal edilen "Çiftçi Yasası", bu kanunun Bizans ekonomisi açısından önemli olan kısmıdır. Çünkü bu yasa, patronikium sisteminden bahsetmezken, özgürce yer değiştirme hakkına sahip olan ve toprak sahiplerine bağlı olmayan çiftçilerin varlığını gösterir. Özgür çiftçilerin ve toprak sahiplerinin ortaya çıkmasındaki temel neden, İ.S. VII. yüzyıldan itibaren yürütülen kolonizasyon sistemidir. Bu sisteme göre savaşta mağlup edilen Slavlar Anadolu topraklarına yerleştirilmiştir ve bu çiftçilerle birlikte kalabalık bir özgür köylü sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu sınıf, vergi ve asker gibi devletin en önemli iki ihtiyacını karşılamaktadır. Bu sınıf özellikle ordu için önemlidir, çünkü çiftçiler, artık bağlı oldukları toprak sahiplerinin değil kendi topraklarını korumaya başlamışlardır. Bu gelişmeler, imparatorluğun İ.S. VIII. yüzyıldaki istikrarlı yükselişinin temel nedenini teşkil etmektedir.⁵⁸

Bütçe açığını kapatmak adına konulan ek vergiler III. Leon döneminde de devam etmiş ancak temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarındaki ucuzlama, ürün bolluğu

⁵⁷ Ostrogorsky, a.g.e., s.162.;Mango, a.g.e., s.115.;Levçenko, a.g.e., s.127.

⁵⁸ Levçenko, a.g.e., s.119.

ve refah düzeyindeki yükselme bu vergilerin yükünü unutturmuş, tasvir taraftarlarını sindirmiştir.

III. Leon'un ölümünden sonra İ.S. 741'de tahta çıkan V. Konstantinos, manastırlara karşı yürütülen ikona kırıcı hareketi en sert yürüten imparator olmuştur. V. Konstantinos, dönemin en zengin kurumları olan manastırların mal varlıklarını devlet hazinesine aktarmış, manastırları kapatmış ve keşişlere işkenceler yaptırmıştır. Ölümünden sonra tahta geçen IV. Leon (İ.S. 775 - 80) dönemi ise sert tasvir kırıcı dönem ile tasvirlerle ibadet adetinin yeniden canlandığı Irene dönemi arasında bir geçiş dönemi özelliği taşır.⁵⁹ Kısa süren saltanat döneminde tasvir kırıcı tutuma devam eden IV. Leon, buna rağmen V. Konstantinos'un aşırı cezalandırma yöntemlerinden ve keşişler üzerindeki baskılardan vazgeçmiştir. Onun bu tavrında tasvir yanlısı eşi Irene'nin katkısı büyüktür. İmparatorun İ.S. 780'de ölümünden sonra küçük yaştaki oğlu VI. Konstantinos ile yönetime hakim olan Irene'nin İ.S. 787'de topladığı İznik konsilinde tasvir kırıcı hareket sapıklık olarak belirlenerek tasvir kırıcı harekete kısa bir süre de olsa son verilmiştir. İ.S. 790'da özellikle Anadolu temalarında ortaya çıkan bir hareketle de Irene tahttan uzaklaştırılmış ve VI. Konstantinos tek başına tahta çıkmıştır. VI. Konstantinos'un zalim yönetimi yüzünden İ.S. 797'de annesinin emriyle kör edilmiş ve Irene, tek başına imparatorluk yönetimine geçmiştir. Bu gelişme, Bizans İmparatorluğu tarihi açısından bir kadının tahta çıkması açısından önemli bir gelişmedir. Çıkardığı kanunnamelere kendisini basileus unvanıyla kaydetmiş olan Irene'nin ekonomik reformları başarılı olamamıştır. Halkın imparatorluğa azalan sempatisi ve güvenini geri kazanmak için Irene'nin ilk yaptığı, özellikle başkentte yaşayan halk üzerindeki birçok verginin kaldırılması, bazılarının düşürülmesi ve vergi affı olmuştur. Bu girişim, imparatorluğun temelini teşkil eden imparatorluk ekonomisi düşünülmeden yapılmış bir girişim olduğu için başkent halkı arasında sevinçle karşılanırsa da ekonomide büyük bir açığa sebebiyet vermiştir.⁶⁰ Bununla beraber, Abbasi Devleti'nin güçlenmesi ile Anadolu'ya düzenlenen Arap akınları tekrar başlamış, batıda da Bulgarlarla yapılan sınır savaşlarında da yenilgiler alınmasıyla imparatorluk her iki cephede de barış için büyük bir haraç yükünün altına girmiştir. Bu durum da

⁵⁹ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.163.

⁶⁰ **Aynı**, s.169.

imparatorluğun V. Konstantinos döneminde kazandığı ihtişamın düşüşü anlamına gelmektedir. Bu siyasi olumsuzluklar içinde İmparatoriçe Irene de sarayda çıkan bir karışıklık sonucu İ.S. 802'de Midilli adasına sürülerek tahttan uzaklaştırılmıştır.

İmparatorluğun kaybettiği ekonomik gücünü tekrar kazandırma gayretine girecek olan imparator ise İ.S. 802'de tahta çıkan I. Nikephoros olmuştur. Nikephoros'un ilk görevlerinden biri Irene tarafından kaybedilmiş olan gelirlerin yeniden kazanılması olmuştur. Bunun içinde Nikephoros, vergi indirimlerini kaldırmış ve tebasına yeni vergiler yüklemiştir. Bu vergilerden ilki manastır, kilise ve hayır kurumlarına bağlı yarı özgür köylülere konulan ocak vergisidir. Bu vergi aile başına konulmuştur ve Orta Bizans Dönemi'nde toprak vergisinin yanında imparatorluğun en önemli gelir kaynağı olmuştur. İkinci vergi ise veraset ya da define bulma sebebiyle zenginleşen kişilere yüklenmiştir. Bu yeni vergilere ek olarak ödenen vergilerin devamlılığını sağlamak için de bir takım önlemler alınmıştır. Bu da vergisini ödeyemeyen bir köylünün yükümlü olduğu miktarın komşusuna devretmesi yoluyla gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Nikephoros, İmparatoriçe Irene'nin kilise ve manastırlara bağışladığı toprakları tekrar imparatorluk hazinesine devretmiştir. Nikephoros'un son reformu ise tebasına faiz alma hakkını yasaklayarak bunu devlet tekeli haline getirmesidir. İmparatorun bu girişimindeki amacı kendi belirlediği faizlerle hazineye kaynak aktarabilmektir.⁶¹ Nikephoros'un ekonomik reformlarının yanında orduda yaptığı reformlar da imparatorluğun güvenliği açısından önemlidir. Bunlardan ilki, kara ordusunu besleyen asker çiftçi sistemine daha az gelirli çiftçileri de dahil etmesidir. İmparator, savaş zamanında silahları ve bir atla orduya katılmakla mükellef olan bu düşük gelirli çiftçiler arasında iş bölümü yapmıştır. Bu iş bölümüne göre bazı çiftçiler orduya katılırken bazıları da bunlara teçhizat sağlamak için gerekli mali yükü taşıyorlardı. Bu durum, ordudaki asker sayısını garanti altında tutmuştur. Ordudaki ikinci reform ise deniz askerlerine de sahipsiz toprakları tahsis ederek bu askerleri de toprağa bağlamaktır.

Reformlarının yanında savaşlara da bizzat ordusunun başında katılan Nikephoros, bir çok savaş kazanmış, ancak İ.S. 811'de Bulgarlarla giriştiği savaşta

⁶¹ Ostrogorsky, a.g.e., s.176.

öldürülmüştür. Onun ölümünden üç yıl sonra tahta çıkan V. Leon ise tasvir kırıcı hareketi tekrar canlandırması açısından önemlidir. Kendisine III. Leon ve V. Konstantinos'u örnek alan V. Leon, Ayasofya'da İ.S. 815 yılında bir kilise toplantısı yaparak ikinci tasvir kırıcı dönemi başlatmıştır. Bu yeni girişim III. Leon ve V. Konstantinos döneminin taklidi olsa da V. Leon da muhaliflere karşı acımasız davranmış ancak asla yeterli sayıda yandaş toplayamamıştır. Bu imparator da İ.S. 823'de bir suikast sonucu öldürülerek İsaoria hanedanı son bulmuş ve imparatorluk tahtına Amorion hanedanı geçmiştir. Bu hanedanın ilk imparatoru II. Mikhail dönemi özellikle denizde toprak kayıplarının görüldüğü bir dönemdir. Bu kayıplar içindeki en önemli yer kuşkusuz Girit adasının kaybıdır. Bu adanın kaybıyla Bizans, hem Akdeniz'deki en önemli stratejik üstlerinden birini kaybetmiş, hem de bu adayı üs olarak kullanan Arap yağmacılarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu hanedanın ikinci üyesi olan Theophilos ise ateşli bir tasvir kırıcı olmasının yanında Arap kültürü ve sanatına olan hayranlığıyla ünlüdür. Arap kültürüne olan hayranlığına rağmen Araplarla savaşmak zorunda kalmış olan Theophilos, hanedanın yurt şehri olan Amorion da dahil olmak üzere bir çok Anadolu şehrinin Araplar tarafından yağmalanmasına engel olamamıştır. İmparatorun yürüttüğü tasvir kırıcı hareket ise yalnızca başkentle ve çok az sayıdaki yandaşıyla varlığını zayıflatarak sürdürmektedir. Sonuç olarak da İ.S. 842'de imparatorun ölümüyle de İkonoklast Dönem ardında özellikle edebiyat alanında çöküntü bırakarak kesin olarak bitmiştir.⁶²

2.3. Orta Bizans Dönemi

Bizans İmparatorluğu için Tasvir Kırıcı dönemin kesin olarak sona ermesi güçlü bir siyasi yükselişin eşliğinde kültürel atılım döneminin temellerinin atıldığı bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Amorion Hanedanı'nın son üyesi III. Mikhail (İ.S. 842 - 867) ile başlayan bu süreçte Mikhail imparator olarak görünmesine rağmen öne çıkan başka isimler olmuştur. Babası Theophilos öldüğünde henüz üç yaşında olduğu için imparatorluğun yönetimini, çocuk imparatorun annesi Theodora üzerine almış, vekilleriyle birlikte imparatorluğu yönetmiştir. Bu vekillerden ilki Theodora'nın gözdesi Theoktistos'tur. Yüksek kültürlü bir kişi olarak bilinen Theoktistos, bilimsel ve kültürel gelişimin oluşturulmasına önem vermiş, bununla birlikte yürüttüğü akılcıca mali siyaset

⁶² Ostrogorsky, a.g.e., s.196.

sonucunda da hazinede yüklü bir altın stoku oluşturmuştur. Askeri alanda da Araplara karşı savaşma isteği ve cesareti tekrar canlanmış, kurulan donanma ile İ.S. 843 yılında Girit kısa süreliğine de olsa Arapların elinden geri alınmış, İ.S. 853 yılında da Bizans donanması Mısır'da Nil nehri ağzında yer alan Dimyat kalesine saldırarak burayı yakmıştır. Bu saldırı Bizans - Arap savaşlarının başlamasından bu yana Bizans donanmasının Arap sularına yaptığı en cesur ataktır.⁶³ İ.S. 856 yılına gelindiğinde ise artık büyüyen ve hükümdarlık haklarını geri almak isteyen III. Mikhail dayısı Bardas ile birlikte bir hükümet darbesi gerçekleştirmiş, Theoktistos öldürülmüş Theodora da kızlarıyla birlikte manastıra kapatılmıştır. Her ne kadar cesur ve yetenekli bir imparator olsa da Mikhail, dönemi içindeki kültürel ve siyasi gelişimin mimarı değildir. Bu gelişim, vekili Bardas ve patrik Photios'un eseridir. Aydın ve kültürlü bir yönetici olarak bilinen Bardas, Magnaura Sarayı'nda bir yüksek okul kurmuştur. Dilbilgisi, felsefe, geometri, astronomi okutulan bu okula dönemin en önemli bilginlerini atayan Bardas, öğrencileri ve öğretmenleri teşvik etmek için sık sık bu okula gitmiş ve derslere katılmıştır.⁶⁴ III. Mikhail döneminin en önemli başarılarından biri de askeri alanda gerçekleşmiştir. III. Leon'un kazandığı zaferlerden sonra Araplara karşı tekrar savunmaya geçmiş olan Bizans İmparatorluğu'nun İ.S. 863 yılında Malatya emiri Ömer karşısında alınan zaferle taarruz dönemi başlamıştır.

III. Mikhail ve dolayısıyla da Amorion hanedanının sonunu hazırlayan gelişme ise Mikhail'in Makedonyalı bir saray seyisi olan Basileios'la dostluk kurmasıdır. Kurduğu dostluk ile sarayda hızla yükselen Basileios, önce büyük devlet adamı Bardas'ı öldürterek tahta ortak olmuş daha sonrada İ.S. 867'de Mikhail'i öldürterek tahta tek başına hakim olmuş ve Makedonya hanedanı başlamıştır.

Tahta çıktıktan iki yıl sonra hanedanının devamlılığını sağlamak adına oğlu Konstantinos'u tahtına ortak yapan Basileios, Roma hukukunun yenilenmesi gayreti içine girmiş ve Justinianus kanunlarının revizyonuna girişmiştir ancak bu girişimini tamamlayamamıştır. Bu kanunlar ise Basileios'un oğlu Konstantinos'un genç yaşta ölümünden sonra tahta çıkan VI. Leon (İ.S. 886 - 912) tarafından tamamlanmıştır.

⁶³ Aynı, s.207.

⁶⁴ Levçenko, a.g.e., s.138.

Justinianus yasalarını dönemin ihtiyaçlarına uyarlayan VI. Leon'un Basilika'sı İsauria hanedanının Ekloga'sıyla frenlenen toprak sahipliğini tekrar kurumlaştırmış, küçük toprak sahipliğini yok etmeye başlamış ve yoksulu köleleştirmiştir. Bununla birlikte devlet aristokrasisi ve orduda da genişleme görülmüş; bu genişleme de devlet üzerindeki mali yükü arttırmıştır. Hükümet, bu harcamaları karşılamak adına zanaat kolları, ticaret ve gümrükten gelen gelirlere güvense de mali kaynağın temelini yine köylü sınıftan alınan vergiler oluşturmuştur. Devletin köylü sınıfı ve diğer gelir kaynakları üzerindeki artan baskısı ekonomiyi dengelemekle kalmamış, hazineye de yüklü bir altın stoku oluşmasını da sağlamıştır.⁶⁵ Bizans Devleti'nin mutlak merkeziyetçilik düşüncesinin gelişimi ise bu dönemde tamamlanmıştır. Devletin sınırları içindeki tüm şehirlerde üretim ve zanaat kurumları devlete bağlı loncalar ile örgütlenmiş ve bu loncalar sayesinde de devlet, sınırları içindeki üretimi kontrol altında tutmuştur. Bununla birlikte Konstantinopolis'in doğu - batı transit ticaretindeki tekeli devam etmektedir. Bu duruma ek olarak kuzeyde Vareg - Rusların Bizans'a giden büyük su yolu üzerinde yerleşmelerinin sonucunda imparatorluğun Kuzey Karadeniz havzasındaki ticareti canlanmış, Bizans mallarına yeni pazarlar açılmıştır.⁶⁶ Konstantinopolis'e ek olarak transit ticaretin diğer önemli merkezleri olan Trabzon ve Selanik'te ticari hareketlilik sürdürmektedir ve bu hareketlilik de Bizans ekonomisine yüksek bir kazanç sağlamaktadır. Makedonya Hanedanı döneminde büyük toprak sahiplerinin teşvik edilmesi özellikle askerlerin ve soyluların köylüleri ve topraklarını yağmalamalarına sebebiyet vermiş, bu yağma ve ağır vergiler altında köylüler de artan sayılar halinde manastırlara sığınmışlardır. Özellikle İ.S. X. ve XI. yüzyıllarda yoksul çiftçilerin arazilerini bağışlayarak manastırlara katılmalarıyla manastırlar zenginleşmiş, sayıları artmış, bünyesindeki keşiş sayısını arttırmıştır. Manastırlara bağışlanan topraklar her ne kadar vergiye tabi olsa da manastırlar üzerindeki bazı muafiyetler devletin bu topraklar üzerinden edindiği geliri çiftçiden edineceği gelire göre kısıtlamaktadır. Manastırların bu yükselişi, dolayısıyla devletin kaybına karşı önlem Nikephoros Phokas (İ.S. 963 - 969) tarafından alınmaya çalışılmıştır. Çıkardığı kanunla Phokas, kilise ve manastırlara toprak bağışı ve yeni manastırların kurulmasını yasaklamış, dini sebeplerle toprak bağışı yapmak isteyenlerden de bu yardımlarını harap

⁶⁵ Levçenko, a.g.e., s.146.

⁶⁶ Aynı, s.149.

olan vakıflarla eski kurumlara yapmalarını istemiştir. Bu yardımlar için de toprak bağışları yasaklanmış yapılacak yardımların bağışlanmak istenen toprak ya da mülk satıldıktan sonra nakit para olarak yapılması şartı koşulmuştur. Bu kanunla devletin toprak üzerindeki gelir kaybının önüne geçmeyi amaçlandığı açık olarak görülmektedir.⁶⁷ Nikephoros Phokas yaptığı bu kanunun yanında askeri alanda da büyük başarılar göstermiş, Araplar üzerine yaptığı seferler sonucunda Kilikya, Kıbrıs, Antakya ve Suriye'nin büyük bir kısmını imparatorluk sınırlarına katmayı başararak devlete yeni vergi kaynakları yaratmıştır. Askeri alanda kazandığı bu zaferlerle imparatorluğun saygınlığını da arttıran Phokas'ın Bağdat Halifesi'ne yazdığı mektuptaki "Topraklarımızı zaptedeceğim, Mekke'ye kadar gideceğim, bütün Doğu ve Batı'yı ele geçireceğim ve her tarafta Haç'ın dinini yayacağım." sözleri Bizans İmparatorluğu'nun bu dönemdeki gücünü göstermektedir.⁶⁸ Yaşamış olduğu bunca başarıya rağmen Nikephoros Phokas, savaşların arttırdığı devlet giderlerini vergilerle karşılama girişiminden dolayı halk tarafından sevilmeyen bir imparator olmuştur.

Halk üzerindeki vergi yükünü azaltacak olan değişiklik, Bizans tarihinin en büyük imparatorlarından biri olan II. Basileios (İ.S. 976 - 1025) tarafından gerçekleştirilmiştir. Büyük toprak sahiplerine karşı Romanos Lekapenus'un (İ.S. 920 - 944) başlattığı mücadeleye devam eden Basileios, köylülerin birbirinin vergisinden sorumlu tutulması ilkesinden vazgeçerek ödenemeyen vergilerden büyük toprak sahiplerini sorumlu tutmuştur. Bu uygulama her ne kadar büyük toprak sahipleri ile imparator arasında bir çekişmeye neden olsa da devlet, köylünün üzerindeki vergi yükünü hafifletmiş, köylülerin vergisini ödeyemediği için toprağını terk etmesiyle oluşan işgücü zararını önlemiş ve ödenemeyen vergileri daha büyük bir garanti altına almıştır.⁶⁹ Bu mücadelenin dayanağını ve gerekliliğini Romanos Lekapenus, çıkardığı kanunda "Kudretlilere kızdığımız ya da kıskandığımız için bu önlemleri almıyoruz... fakat yoksulların himayesi ve bir bütün olarak imparatorluğun korunması... kudretlinin gücünün artması... mevcut olan kanun onu durdurmazsa halkın yararı açısından

⁶⁷ Ostrogorsky, a.g.e., s.268.

⁶⁸ Peter Charanis, "Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler," *Bellekten*, Cilt no XLVIII, Sayı no 191 - 192: 523 - 535, (Temmuz - Ekim 1984), s.524.

⁶⁹ Ostrogorsky, a.g.e., s.285.

giderilemeyecek kayıplar meydana getirecektir. Zira, genel ihtiyaçları sağlayanlar, vergileri ödeyenler, gerektiğinde orduya asker gönderenler, arazide yerleşmiş olan çoğunluktur. Çoğunluk muhtaç durumda olduğunda da her şey çöker.” sözleriyle açıklamıştır.⁷⁰ II. Basileios’u Bizans tarihinin en büyük imparatorlarından biri yapan, toprak reformlarının yanında batıya yürüttüğü seferlerde sağladığı başarı sonucunda imparatorluk sınırlarını Adriyatik denizine genişletmesi, imparatorluk gücünü ve zenginliğini zirveye ulaştırmasıdır.⁷¹ II. Basileios, imparatorluğa yeniden kattığı bölgeleri tema sistemine dahil etmiş ve buradaki halkın koşullarını göz önünde bulundurarak vergilerinin nakit yerine aynı olarak tahsil edilmesini istemiştir. Bu, aynı zamanda istila edilmiş bu bölgelerdeki olası bir gerginliği önlemek adına alınmış bir önlemdir. İmparatorluğun gücünü doruğa çıkartarak imparatorluk tarihinin en önemli imparatorlarından biri olan Basileios’un İ.S. 1025’de ölümü de bir dönüm noktası olmuştur. Basileios’tan sonra onun siyasetinin terk edildiği zayıf imparatorlar dönemi başlamış, bunun bir sonucu olarak, II. Basileios ile doruğa çıkmış olan imparatorluk kudreti çözülmeye başlamış ve yenilmez olarak görülen imparatorluk bir durgunluk dönemine girmiştir. Kısa süreyle tahtta kalmış, bu yeteneksiz imparatorların döneminde ekonomik anlamda görülen en önemli gelişme II. Basileios’un büyük toprak sahiplerine karşı yürüttüğü mücadelenin terk edilmesi ve bu toprak sahiplerinin yeniden, ancak artarak yönetimde söz sahibi haline gelmeleridir. Soylular yeniden, engellenemez bir açıklıkla topraklara sahip olmaya başlamış, bu toprakların eski sahipleri de yarı köle haline gelmiştir. Soyluların toprak gasları köylü sınıfıyla da sınırlı kalmamış askeri mülkler de bu dönemde soylular tarafından gasp edilmiştir. Devletin temel gelir kaynağındaki bu sarsıntı, ülkenin savunma ve vergi gücünü de çöküntüye uğratmış ve bunun sonunda da devlet fakirleştiği gibi askeri gücünü de kaybetmiştir. Bununla birlikte devletin şiddetlenen hazinencilik politikası gereği Balkanlardaki Slavlardan toplanan aynı vergiyi nakite çevirmesi bu bölgelerde isyanlar çıkmasına sebep olmuştur. Büyük toprak sahiplerinin isteklerine karşı oldukça ılımlı davranan devlet bu tavrının bedelini önemli bir vergi kaybıyla ödemiştir. Artık yarı hür köylüler, vergilerini devlete

⁷⁰ Charanis, a.g.e., s.527.

⁷¹ Kuşkusuz Bizans İmparatorluğu’nun İ.S. X. yüzyılda dünyanın en zengin devleti olarak değerlendirilmesindeki en önemli etkenlerden biri de Konstantinopolis’in 500 bine ulaşan nüfusuyla döneminin ticaret ve sanayi merkezi olmasının yanında İmparatorluğun ticaret yollarındaki hakimiyetinin sürmesidir.

değil, dini veya dünyevi toprak sahiplerine ödemeye başlamışlardır. Toprak sistemindeki bu çöküntüyü ordu izlemiştir. Askeri aristokrat nüfusunun varlığından rahatsız olan sivil hükümet orduyu sistematik şekilde azaltmış, asker köylüleri toprağa bağlamak suretiyle yeni gelir kaynakları oluşturmaya çalışmıştır. Buna ek olarak bazı askerlere de belli bir para karşılığında askerlik hizmetinden kurtulma olanağı verilmiştir. Ordudaki bu azalma paralı askerlerin önemini tekrar arttırmıştır. Tüm bu olumsuz gelişmeler sonucunda II. Basileios'un bırakmış olduğu büyük hazine tükenmiş, mali bir çalkantı başlamış, enflasyon yükselmiş, Bizans parasının ayarı bozulmuş, daha değersiz madenlerle karıştırılarak yüzyıllardır değerini kaybetmeden önemini koruyan Bizans parası istikrarını ve önemini kaybetmiştir.⁷²

İmparatorluk, askeri ve ekonomik bir çalkantı yaşarken doğudan gelen Türk akınları ile yeni bir kriz içine girmiş ve ilerleyen Türklere karşı hiçbir direniş gösteremediği gibi yaşanan iç karışıklıklar Türklerin ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Sonuç olarak II. Basileios'un ölümü ile başlayan kriz döneminin bilançosu, imparatorluğun Anadolu ve Balkanlardaki gücünün gerilemesi, İtalya'daki topraklarının kesin olarak kaybı, merkezi iktidarın gücünü kaybetmesi, ekonomik çöküntü ve Orta Bizans Dönemi iktisadi sosyal sisteminin çözülmesi olmuştur. İ.S. 1078 yılında Aleksios Komnenos'un tahta çıkmasıyla başlayan Komnenoslar Hanedanı ise bu çöküntü içinde devleti yeniden canlandırma çabalarının görüldüğü bir dönem olmuştur.⁷³ Ancak bu yenilenme çabaları İmparatorluğun temel ekonomik kaynağı olan Anadolu'nun büyük kısmının Türkler tarafından istilaya uğramış olması, ordunun zayıflığı ve bir çok cephedeki savaş tehdidi nedeniyle kısa ömürlü olmuştur. Düşmanlarıyla savaşmak için Venedik'in yardımına başvuran Aleksios, bunun karşılığında Venediklilere Konstantinopolis de dahil olmak üzere ülkenin bir çok limanında vergiden muaf serbest ticaret hakkı gibi çok önemli imtiyazlar vermiş, bu imtiyazlar da Bizans'ın yüzyıllardır devam eden deniz ticareti üstünlüğünü kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. İtalyanlara kaptırılan ticari üstünlük, yerli ticareti de çökme noktasına getirmiş bu nedenle de imparatorlar bu ağır antlaşmalardan kurtulmaya çalışmış ancak bunu hiçbir zaman başaramamış, aksine imparatorluğun Venedik'e bağımlılığı artarak devam etmiştir. İmparatorluk sınırları içinde Venedik

⁷² Ostrogorsky, a.g.e., s.307.

⁷³ Ayni, s.329.

kolonileri kurulmuş, başkent in birçok mahallesi Venedik'in diplomatik dokunulmazlığına imtiyazlı bölgeleri haline gelmiştir.⁷⁴ Aleksios, Venediklilerden başka Haçlılarla da anlaşmaya varmış hem bu anlaşmanın, hem de Haçlıların Anadolu'da yarattığı karışıklık sonucunda başta İznik olmak üzere Anadolu'nun Antalya'ya kadar olan batı sahilini ve Kocaeli'ni imparatorluk sınırlarına katmıştır.⁷⁵ Ekonomik alanda yaşanan çöküntü, Komnenoslar döneminde de paranın değer kaybetmesi, büyük toprak sahiplerine sağlanan vergi muafiyeti ile mükellefler üzerindeki yükün arttırılması şeklinde devam etmiştir. Yaşanan ekonomik çöküntü ve Venediklilerin kazandıkları imtiyazlarla zenginleşmesi halk içinde huzursuzluklara ve dolayısıyla da ayaklanmalara neden olmuştur. Bu ayaklanmaların başında da İmparator Manuel'in (İ.S. 1143 - 1180) sürgüne gönderdiği ve gözetim altında tuttuğu kuzeni Andronikos Komnenos yer almıştır. Feodal aristokrasi ve batıya dönük siyaset aleyhtarı olan Andronikos, mütevazı bir orduyla başkente yürümüş, özellikle Venediklilerin engellemelerine rağmen başkente çıkan ayaklanmanın da yardımıyla başkente girmiş ve imparator ilan edilmiştir. (İ.S.1183) Onun başkente girişiyle halk zengin Venediklilerin yaşadığı mahallelere saldırmış, evler yağmalanmış, Venediklilerin çoğu öldürülmüş sağ kalanlar ise esir olarak satılmıştır. Tahta çıktıktan sonra yoğun reform hareketine girişen Andronikos'un hedefi, bozulmuş olan bürokrasi, asil sınıfı ve özellikle köylü sınıfını ezen memurlar olmuştur. Asil sınıfının üstünlüğünü kökünden silmek isteyen Andronikos, oldukça sert önlemler almıştır. Bu önlemler kısa sürede başarı göstermiş ve Andronikos, rüşvetle bozulmuş olan bürokrasiyi ıslah etmiş, memurların halk üzerindeki baskısına ve vergi suiistimaline son vermeyi başarmıştır. Andronikos'un görevini kötüye kullanan memurlar, asiller ve rejim aleyhtarları üzerindeki yaptırımları kadar sertti ki bir müddet sonra emirlere aykırı vergi toplayan memurlar üzerinde adının söylenmesi bile dehşet yaratmaya başlamıştır.⁷⁶ Diğer imparatorların aksine Andronikos'un halktan yana olan bu tavrı yoksulların ve köylü sınıfının refaha kavuşmasına neden olmuştur. Haksızlıkların son bulmasıyla kaçmış olan halk evlerine geri dönmüş, hem kentlerin nüfusu artmış hem de hazine gelirleri

⁷⁴ Levçenko, a.g.e., s.213.

⁷⁵ Şerif Baştav, "Bizans ve Haçlı Seferleri", **Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu**, (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1997). s.62.

⁷⁶ Ostrogorsky, a.g.e., s.367.

artmış ve tarım gelişmiştir. Ancak Andronikos, reformları ve halk yanlısı politikası ile halktan ne kadar destek kazandıysa, gaddarca işkencelere maruz kalmış asiller ve gelirlerini, gücünü kaybeden Venediklilerden de o kadar aleyhtar kazanmıştır. Bunun sonucunda da imparatorluk ailesinin diğer mensuplarının ve aristokratların kıskırttığı isyanlar baş göstermeye başlamıştır. Buna ek olarak batıdan imparatorluğa saldırılan Normanların Selanik'i alıp yağmalamaları Andronikos'un sonunu hazırlamış ve Andronikos'un başkentte çıkan bir isyan sonucu tahta çıkışının ikinci yılında öldürülmüş ve Bizans İmparatorluğu'nun tek demokratikleşme çabası da son bulmuştur. (İ.S. 1185) Andronikos'un ardından tahta yeniden beceriksiz imparatorlar geçmiş ve gerek toprak sistemi gerekse imparatorluk ekonomisi yeniden çöküş içine girmiştir. Nihayet, Bizans Devleti İ.S. 1204 yılında Haçlıların saldırısına uğramış ve bu saldırıya dayanamarak Haçlı hakimiyetine girmiştir.

Başkent'in yağmalanması ile geçen 57 yıllık Latin hakimiyeti sırasında Anadolu'da İznik ve Karadeniz'de varlığını sürdürmeye çalışan Bizans İmparatorluğu'nun başkenti yağmalanmış ve bu yağma, imparatorluğu fakirleştirirken Latinleri zenginleştirmiştir. İ.S. 1261'de Mikhail Palaiologos (İ.S. 1259 – 1282), Konstantinopolis'in tek savunma gücü olan Venedik donanmasının görevde olduğu bir sırada Latin hakimiyetine son vererek Bizans İmparatorluğu'nun restorasyon dönemini ve Palaiologos hanedanını başlatmıştır.⁷⁷

2.4. Son Bizans Dönemi

Mikhail Palaiologos tahta çıktığında Latinler tarafından tahrip edilmiş bir başkent, otoriteden yoksun bir yönetim, zengin ile fakir arasında uçurum ve ekonomik bir çöküntüyle karşılaşmıştır. Bu sebeple Mikhail Palaiologos, harap durumda olan başkent Konstantinopolis'in yeniden inşasıyla döneme de adını veren restorasyon hareketine başlamıştır. Yıkılmaya yüz tutmuş olan kiliseler, manastırlar, saraylar ve surlar tamir edilmiş ancak bu işlerin masrafı hazinenin taşımayacağı kadar ağır hale gelmiştir. Bununla birlikte yüzyıllar boyunca imparatorluğun en büyük ekonomik kaynağı olan başkent'in deniz ticaretindeki tekeli de özellikle Latin istilasından sonra Venedik ve Cenova'nın eline geçmiştir. Konstantinopolis, yalnızca Karadeniz

⁷⁷ M.V. Levçenko, a.g.e., s.239.

ticaretinde önemli bir transit noktası haline gelmiştir. Konstantinopolis'e eski önemini kazandırmaya çalışan Mikhail Palaiologos, Venedik'in ticari rakibi Cenova ile bir ittifak kurmuş buna karşılık olarak da Venedik, donanmasını Ege adalarına çekerek deniz ticaretini kontrol altında tutmuştur. Henüz güçlü bir donanmaya sahip olamayan Mikhail Venedik donanmasına karşı koyamadığı için bu girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sınırlarda da ağır baskılar yaşayan Mikhail, savaşların masrafını vergilerle karşılamaya çalışmıştır. Ancak imparatorun tüm dikkatini batıya çevirmesi Anadolu'yu, dolayısıyla da Türk tehlikesini göz ardı etmesine neden olmuştur. Böylece Bizans İmparatorluğu Anadolu topraklarını kaybetmeye başlamıştır. Toprak kayıplarına ek olarak yağmalanan sınır şehirleri, gitgide sıklaşan iç isyanlar, vergi memurlarının fakir halk üzerinde artan baskısı, zengin ve fakir arasındaki uçurum ve devlet fakirleşirken Palaiologos hanedanının desteğiyle zenginleşen manastırlar, Bizans İmparatorluğunun son döneminde devletin çöküşünü hazırlayan önemli gelişmelerdir. Kuşkusuz bu gelişmelerin yaşanmasında, ezilen ve fakirleşen köylü sınıfının yönetimin Malazgirt Savaşı'ndan itibaren gösterdiği ilgisizlik sonucunda devlete olan inancını ve desteğini kaybetmesi, birbiri ardına tahta çıkan yeteneksiz imparatorlar, Venedik ve Cenovalıların imparatorluk yönetiminde artan baskıları ve isyanlar, en önemli etkenler olmuştur. Bunlara ek olarak tüm bu iç kargaşanın içinde Türkler ilerlemelerini sürdürmüş ve Anadolu'dan sonra Balkanları istila ederek İmparatorluğu Konstantinopolis'e hapsedmiştir. Bu nedenle Bizans tarihinin son 75 yılı bölgesel önem taşır.⁷⁸ Son dönemlerinde nüfusu 40 ile 50000'e kadar düşen tenha ve fakir bir kent olan Konstantinopolis, 7 Nisan 1453'de II. Mehmet tarafından kuşatılmış ve iki ay süren kuşatma sonucunda 29 Mayıs 1453'de fethedilerek Bizans İmparatorluğu son bulmuştur.

3. BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN PARA SİSTEMİ

İ.S. III. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nu içinde bulunduğu ekonomik bunalımdan kurtarma çabaları, güçlü bir para sistemi oluşturmak üzerinde yoğunlaşmıştır. Diokletianus ile başlayan bu girişimler İmparator Konstantinus ile sonuçlanmış ve başarıya ulaşmıştır.

⁷⁸

Levçenko, a.g.e., s.253.

Temelde altın, gümüş ve bakır olmak üzere üç metalden basılan Bizans parasının en büyük birimi, Diokletianus ve Konstantinus reformları sonucu basılmış olan altın Solidustur.⁷⁹ 4.55 gram ağırlığında olan ve dönemindeki altın paralar içinde en ağır para olan Solidus, 24 ayar basılmış ve saflığını İ.S. XI. yüzyılın sonuna kadar korumuştur.⁸⁰ Solidusa ek olarak Solidusun yarısı değerindeki altın Semissis ve üçte biri olan 1.35 gram ağırlığındaki altın Tremissis de basılmış ancak İ.S. IX. yüzyılın ikinci yarısında bu iki birimin basımına son verilmiştir. II. Nikephoros, (İ.S. 963 - 969) Solidustan daha hafif olan Tetarteron ve ağırlığı tam olan Histamenon olarak adlandırılan altın paraları tedavüle sokmuştur. Histamenondan sonra İ.S. 1092 yılında İmparator I. Aleksios, bozulmuş olan para sisteminde reforma giderek altın ayarı Solidustan yarı yarıya düşük olan Hyperpyronu tedavüle sokmuştur. Bu tarihten itibaren Hyperpyron, yaşanan askeri ve ekonomik sıkıntılar neticesinde değerini kaybetmiş ve içindeki altın ayarı düşürülmüştür. Altın Hyperpyron, son olarak V. Ioannes (İ.S. 1341 - 1391) döneminde basılmış ve İ.S. XIV. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun altın sikkelerinin kullanımı son bulmuştur.⁸¹

İmparatorluğun gümüş paraları ise altın ve bakır paralara göre daha az sayıda basılmış ve kısa ömürlü olmuştur. Bu paraların en erken tarihlieleri, Siliqua ve Milliarensestir. İmparator Justinianus döneminde Siliqua, Solidusun yirmi dörtte biriyken, Milliarensestir ise on iki de biridir. Bu paralara Herakleios döneminde 6.75 gram ağırlığındaki Heksagram adlı yeni bir gümüş para eklenmiş ancak bu para İ.S. VIII. yüzyılda tedavülden kalkmıştır. Kısa ömürlü olmasına rağmen Heksagram, Siliqua ve Milliarensestir çok daha fazla basılmıştır. Bu tarihten sonra gümüş paralar da imparatorluk ekonomisindeki dalgalanmalara paralel olarak değerini kaybetmiştir. Yalnızca % 7'si gümüş olan Aspron Trachy, gümüş birimlerdeki değer kaybına iyi bir örnektir. İ.S. XIII. yüzyıla gelindiğinde ise II. Andronikos, (İ.S. 1282 - 1328) değeri iyice bozulan Aspron Trachynin yerine Basilikon adında yeni bir gümüş parayı tedavüle

⁷⁹ Solidus, İ.S. 717'den sonra Nomisma olarak adlandırılmıştır. Nomisma'nın çoğulu ise Nomismata'dır.

⁸⁰ Oğuz Tekin, **Bizans Sikkeleri**, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), s.37.

⁸¹ Aynı, s.39.

sokmuştur. Gümüş paraların sonuncusunu ise imparatorluğun son altın parası olan Hyperpyronu tedavülden kaldıran V. Ioannes aynı adla bastırmıştır.

Para basımında kullanılan son metal ise bakırdır. Bakır para birimleri içinde en yaygın olanı I. Anastasius'un (İ.S. 491 - 518) gerçekleştirmiş olduğu kapsamlı para reformu sonucunda tedavüle sokulmuş olan Follis'tir. İlk basıldığı dönemde ağırlığı 8.50 gram olan bakır Follisler, ardında değerini gösteren Yunan harfleri nedeniyle Bizans paralarının başlangıcı olarak kabul edilir.⁸² Bakır sikkeler içindeki en büyük birim olan Follis üzerinde 40 nummi değerinde olduğunu gösteren M harfi, 4.50 gram ağırlığındaki Yarım Follis, üzerinde K harfi ve 2.25 gram ağırlığındaki en alt birim olan Dekanummia üzerinde de I harfi bulunmaktadır. İ.S. 512'de Follisin boyutları ve ağırlığı iki katına çıkarılmış buna ek olarak alt birimlerine 2.5 gram ağırlığındaki E değer işaretli Pentanummia eklenmiştir.⁸³ İmparatorluğun dönem içinde yaşadığı ekonomik sıkıntılar Follis'in kalitesini ve değerini düşürmüştür. İ.S. X. yüzyılda I. Ioannes Tzimiskes, (İ.S. 969 - 976) Follislerin dizaynını değiştirerek önyüzündeki imparator portresinin yerine İsa Pantokrator'u koymuş ve Anonim Follis serisini başlatmıştır. Bu serinin ayarı, imparatorların kendilerinden önceki imparatorların paraları üzerine darp yapmalarından dolayı İ.S. 1028'den sonra sürekli olarak düşürülmüş ve bu seriye zaman içinde değişik sınıflar eklenmiştir.

Bu birimlerin değişim oranları da dönemler içinde imparatorluk ekonomisine paralel olarak değişim göstermektedir. İ.S. 498'de 420 adet bakır Follis 1 Solidus'a karşılık gelirken İ.S. 512'de bu oran, Anastasius'un Follisin ağırlığını iki katına çıkarmasıyla 210 Follise 1 Solidus olarak değişmiştir. İ.S. 538'de ise bu iki birim arasındaki oran, 180 Follise 1 Solidustur. Yapılan başarısız reformlar ve Follisin değerinin değişkenliğine rağmen Orta Bizans Dönemi'nin yaygın değişim oranı 288 Follise 1 Solidus olmuştur.⁸⁴ (Ek A)

⁸² Oğuz Tekin, *a.g.e.*, s.28.

⁸³ Kenneth W. Harl, *a.g.e.*, s.9.

⁸⁴ Aynı, s.10.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE ANADOLUDAKİ YOL ŞEBEKELERİ

1. ANADOLU'DAKİ BİZANS YOL ŞEBEKELERİNİN DURUMU VE KULLANIMI

Anadolu'nun günümüzde de önemini koruyan coğrafi konumu, tarih içinde de üzerinde kurulan ve Anadolu'ya komşu olan uygarlıklar için çekici olmuştur. Bu nedendir ki Anadolu, yüzyıllar boyunca savaşların, seferlerin ve ülkeler arası ticaretin yoğun olarak görüldüğü bir bölge olmuştur. Yollar, bu tarihi ilişkileri kanıtlayan en önemli fiziki kaynaklardan biridir. Amaç, yol inşa etmek olduğunda insanlar çoğunlukla eskinin rota ve düzenlemelerine dönmüş, bu eski yolları tamir etmiş, yeni siyasi ve ekonomik koşulların gereği mevcut yol şebekesine eklentiler yapmıştır. Bu durum Bizans İmparatorluğu ve onların öncülleri için de değişmemiştir. Bizans İmparatorluğu, erken dönemlerin iyi düzenlenmiş ve Anadolu'nun tüm şehirlerini birbirine bağlayan Roma yol sistemini kullanmış ve bunları dönemlerinin ihtiyaçlarına adapte etmiştir.⁸⁵

Roma İmparatorluğu'nun başlıca prensibi, hakimiyeti altında bulunan tüm şehirleri başkent Roma'ya bağlamaktır. Bu nedenle de imparatorluğun ana yol arterleri doğu - batı yönünde, yolculuk açısından mümkün olan en kolay güzergahtan uzanmaktaydı.⁸⁶ Bunun yanında bu temel prensibe istisna olarak özellikle imparatorluğun doğu sınırında yollar, sınırın korunması için düzenlenmiş ve bir çok yol güzergahı önemli garnizonlara bağlanmıştır. Roma İmparatorluğu'nda başkent ve birçok Roma kentinin ihtiyaçlarının tamamına yakını deniz aşırı ülkelerden

⁸⁵ Anna Avramea, "Land And Sea Communications, Fourth - Fifteenth Centuries" *The Economic History of Byzantium*. Ed.:Angeliki E. Laiou (Washington D.C.:Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002). s.57.

⁸⁶ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. Çeviren:Mihri Pektaş (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1961). s.46.

sağlanıyordu ve bu malların Roma'ya getirilmesi çoğunlukla deniz yoluyla gerçekleştiriliyordu. Bu durum Anadolu için de geçerliydi. Roma İmparatorluğu'nda ticaretin yönü de yollar gibi doğudan batıya doğruydü ve Anadolu, bu iletişim arasında önemli bir köprü görevi yaparken, aynı zamanda da imparatorluğun önemli üretim merkezlerinden biriydi. Bu nedenle Roma dönemi Anadolu'sunda doğudan batıya giden ana ticaret yollarının yanında, Anadolu'da bulunan şehirleri Karadeniz ve Akdeniz'deki liman kentlerine bağlayan yollar da mevcuttu. Bu liman kentleri deniz yoluyla doğu ile batı arasında doğrudan doğruya ticaret imkanı sağlamaktaydı.⁸⁷ İmparatorluğun tüm kentlerinin birbirine ve başkent Roma'ya bağlamasındaki bir diğer önemli neden ise güçlü bir merkezi sistem oluşturmak ve bu sistemi muhafaza etmektir. Bu merkezîyetçilik düşüncesi, en güçlü döneminde sınırları tüm Akdeniz havzasını, Britanya dahil Kuzey ve Orta Avrupa'nın büyük bir kısmını ve Fırat nehrine kadar Ortadoğu'yu içine alan ve farklı kültür, din ve kökene ait bir çok toplumu barındıran Roma İmparatorluğu'nun korumakta en çok gayret gösterdiği siyasi özelliği idi. Merkezîyetçiliğin korunması için başkent, yerel işlerde ve bazı imparatorluk yükümlülüklerinde kentlere büyük sorumluluklar yüklemiş ve kentlerin Roma uygarlığını yaydığını düşünerek, kurulmasını ve gelişimini desteklemiştir.⁸⁸ Bundan dolayı kentler arasında askerler, yöneticiler, ulaklar ve erzaklar sürekli bir hareket halindeydiler ve Anadolu, bir birine bağlı yol şebekesi ile bir örümcek ağı görünümündeydi. Yolların belirtilen bu siyasi ve ekonomik önemi gereği Romalılar çok iyi organize edilmiş bir yol sistemi ve çok iyi çalışan bir trafik oluşturmuşlardır. Bu nedenle de yol yapımındaki teknolojik yetenekleri, planlama ve kaynaklar konusunda çok çalışmışlardır. Yollar inşa edilirken yol yüzeylerini seviyelemişler, gerektiğinde tepelik alanları düzlemişler, yolları taşlarla kaplamışlar, bentler, köprüler ve istinat duvarları inşa etmişlerdir. Bunların yanında yollar üzerine Roma milinde (1.5 km.) sabit aralıklarla, üzerinde yolun hangi imparator tarafından - ya da döneminde - inşa edildiği ve tamir edildiği, "Caput Viae" denilen ve genellikle büyük bir şehir ya da ana askeri

⁸⁷ Ramsay, a.g.e., s.59.

⁸⁸ E. J. Owens, **Yunan ve Roma Dünyasında Kent**, Çeviren: Cânâ Bilsel (İstanbul: Homer Kitapevi, 2000). s.123.

kamp olan yerleşimlere olan uzaklığının yazıldığı mil taşları dikmişlerdir.⁸⁹ Bu askeri kamplardan biri doğu sınırının savunmasında büyük önem taşıyan bir askeri merkez olan Melitene'dir (Malatya). Bu bölgede yer alan yollar Melitene'ye bağlanmış ve bu yollar üzerine dikilen mil taşları ile de Melitene'ye olan uzaklıklar belirtilmiştir.⁹⁰ İmparatorluğu saran yollar üzerinde yer alan bu mil taşları, bu gün Anadolu'daki Roma yollarının bir çoğunun varlığını gösteren en önemli kanıttır.

Roma dönemi kara taşımacılığında Ortaçağ'ın aksine at çok fazla kullanılmamıştır. Hafif yükler için at yerine katır, ağır yükler içinse öküz kullanılmaktaydı. Şehir içlerinde bir yükün bir yerden başka bir yere taşınması gibi kısa mesafelerde özellikle hamallar çok fazla kullanılmışlardır. Bunda da temel neden hamalların her türlü yola ve koşula hayvanlardan ve taşıtlardan daha kolay uyum sağlamasıdır. Tabi ki ağır yüklerin özellikle uzun mesafelere taşınmasında hamallar etkisiz kalmışlardır. Bu nedenle de bu gibi mesafelerde öküz arabaları ve katırlar kullanılmıştır. Bu, Roma'ya Yunan döneminden kalan bir gelenektir.⁹¹

Anadolu'nun Roma dönemi yollarına baktığımızda Ramsay'in "Büyük Ticaret Yolu"⁹² olarak adlandırdığı yol, en önemli yol şebekesi olarak dikkat çeker. Bu yol, Kapadokya ile batıda Ephesos'u (Efes) birbirine bağlayan ve yer yer tarihi Kral Yolu ile aynı güzergahtan ilerleyen bir yoldu. Bunun yanında Galatia ve Phrygia'yı İzmir ve Sardis'e bağlayan yol da bir diğer önemli yol şebekesidir. Ramsay, bu iki yol şebekesinin de Anadolu'da Roma'dan önce var olan ve kullanılan yol şebekeleri olduğuna dikkat çeker.⁹³ Bu yolların yanında imparatorluğun sınırlarını korumak amacıyla inşa edilmiş askeri yol şebekeleri de bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, imparatorluğun doğu sınırını Fırat nehri yönünde koruyan ve önemli bir askeri merkez

⁸⁹ Israel Roll, "The Roads in Roman - Byzantine Palaestina and Arabia," **The Madaba Map Centenary**, (1999). s.109 - 113.

⁹⁰ Ramsay, **a.g.e.**, s.47.

⁹¹ J. G. Landels, **Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik**. Çevirisi: Barış Bıçakçı (Ankara: Tubitak Popüler Bilim Kitapları, 2000). s.149 - 150.

⁹² Ramsay, **a.g.e.**, s.55.

⁹³ Aynı, s.46.

olan Melitene'ye bağlanan yollardı. Bu yollardan biri Pontos'taki Satala'dan (Sadak Köyü) başlayıp, Arauraka'ya (Kuzey Kapadokya ile Pontos sınırında ve Satala'ya 70 km. uzaklıkta bir kent)⁹⁴ ulaşan, buradan da Daskausa'yı (Malatya'nın yaklaşık 50 km. öncesinde yer alan bir kasaba) geçerek Melitene'ye ulaşır buradan da Fırat'ı takip ederek Samosata'ya (Samsat) ulaşırdı. Melitene'den çıkan bir başka yol ise Arabissos'a (Afşin) oradan da Kokoussos'a (Göksun) ulaşırdı. Buradan yol, Ariarathia (Pınarbaşı / Cappadocia), Sebasteia (Sivas), Nikopolis (Tokat – Eskişehir) üzerinden Satala'ya ulaşırdı.⁹⁵

Bu yollara ek olarak, ana yollara ve birbirine bağlı kentleri Anadolu'nun kuzey ve güney sahilindeki limanlara bağlayan yollar da bulunmaktaydı. Bu limanlar, Anadolu'da üretilen ürünlerin deniz yoluyla hızlı bir şekilde Roma'ya gönderilmesine imkan tanımaktaydı. Tarsos (Tarsus) Kilikya'nın, Side ve Attaleia (Antalya) Pamphylia'nın, Telmessos (Fethiye) ise Likya'nın liman kentleriydi. Kuzeyde ise Amizos (Samsun) önemini korumaktaydı.⁹⁶

Roma dönemi Anadolu'sunun yol sistemindeki değişiklik, imparatorluğun siyasi sistemindeki bir değişimin sonucunda ortaya çıkmıştır. İ.S. 284 - 305 yılları arasında, devam etmekte olan siyasi çalkantılar içinde tahta çıkan Diokletianus, imparatorluğun tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyük olduğuna karar vermiş, içinde bulunulan siyasi krizin çözümünü merkezi sistemin değişiminde aramış ve imparatorluğu dört ayrı yönetime ayırarak tetrark dönemini başlatmıştır. Bu değişimin Anadolu yol sistemine etkisi Diokletianus'un Nikomedia'yı (İzmit) İ.S. 292'de Doğunun başkenti yapmasıdır. Bu tarihten sonra Nikomedia'yı diğer şehirlere bağlayan yollar önem kazanmıştır.

Diokletianus'un ardılı Konstantinus'un İ.S. 330'da Konstantinopolis'i başkent olarak inşa etmesi Anadolu'yu ekonomik ve siyasi anlamda değişikliğe uğratmış ve bu

⁹⁴ Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1993). s.91.

⁹⁵ Ramsay, **a.g.e.**, s.56.

⁹⁶ **Aynı**, s.59.

değişim yol sistemine de yansımıştır. Diokletianus döneminde önem kazanan yollar, başkent in Konstantinopolis olmasıyla bir kat daha önem kazanmıştı, çünkü Nikomedia'ya giden yollar aynı zamanda Konstantinopolis'e de bağlanıyordu ve artık dünyanın merkezi Roma değil, Konstantinopolis'ti. Yeni bir başkent, Anadolu'nun siyasi coğrafyasını da değiştirmişti. Önceki dönemlerde Anadolu'nun güney kısmı daha önemliken, başkent in kurulması ile başkente yakınlığı nedeniyle kuzey kısım daha fazla önem kazanmıştır. Bu da yeni şehirlerin kurulması, bazı şehirlerin önem kazanması, bazılarının ise önemini yitirmesine neden olmuştur. Bu tür değişimler yol şebekeleri üzerinde de etkili olmuştur. Kurulan ve gelişen yeni şehirleri başkente bağlamak üzere yeni yollar inşa edilirken bazı yollar ise önemini yitirmiştir.⁹⁷ Bu dönemde Anadolu'nun yol şebekelerini önemli kılan bir diğer etmende Hristiyanlık dininin gelişmesi olmuştur. Bu gelişimle yollar artık yalnızca askeri ve ticari olarak değil, haç yolları olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Bizans Döneminde yollar, tarım ve üretim merkezlerini birbirine bağlayan ve Bizans ordusunun, imparatorluk görevlilerinin, tüccarların, hacıların ve rahiplerin hareketlerini kolaylaştıran bir özellik kazanmıştır. Bizans Döneminde yolların ve köprülerin yapımı ve kaplanması konusundaki kesin ve ayrıntılı bilgilere Erken dönem kaynaklarından ulaşırız, bunun yanında yol güzergahları hakkında günümüze çok fazla kaynak kalmamıştır. Ancak Bizans dönemi Anadolu yol şebekesinin Türk döneminde de kullanılması, bu yollar ve güzergahlarını bilmemize olanak sağlamıştır. Ortaya çıkan siyasi ve ekonomik değişimle erken dönemde yapılmaya başlanan yol ve köprülerin inşasının İ.S. VI. yüzyılda Justinianus döneminde tamamlandığı bilinmektedir.

Bizans döneminde yolların ve köprülerin inşası ve kaplanması, işaretlerin dikilmesi ve yolcuların geceyi geçirebileceği, yemek yiyebileceği, yıkanabileceği ve sıklıkla ticaret yapabileceği yol istasyonlarının yerleştirilmesi yol organizasyonun temel prensibidir. Tüccarlar, Bizans ordusu, imparatorluk görevlileri ve diğer yolcular güvenli bu yol ağlarını kullanmak zorundaydılar. Diğer yandan azizler ve keşişler sıklıkla bu kalabalık yollardan ziyade daha sessiz ve ıssız yolları kullanmayı tercih etmişlerdir. Yollar üzerinde yer alan istasyonların imparatorluk yasalarına bağlı olduğunu bilmekteyiz. Bu istasyonlar her zaman açık tutulurdu ve her bir istasyonda özellikle

97

Ramsay, a.g.e., s.77.

imparatorluk habercileri gibi hizmetlilerle diğer yolcuların değiştirmesi için atlar ve arabalar bulundurulmaktaydı.⁹⁸ Bu istasyonlar bünyesinde kurulan posta teşkilatıyla başkent, imparatorluk sınırları içindeki düşman hareketlerinden, kentlerde çıkan çatışmalardan ve imparatorluk görevlilerinin durumlarından kısa sürede haberdar olurken başkente gönderilen paralar da güvenli bir şekilde yerine ulaşırdı. Prokopios'a göre hafif bir atlının bir günde alabileceği yol üzerine duraklar yapılır ve her bir istasyonda kırk at bekletilirdi. Bu durakların sayısı kimi yolda sekiz, kimisinde ise beşten az olmamak üzereydi.⁹⁹ Bu istasyondaki atlar özel olarak yetiştirilir ve seçilirdi. Bu istasyonlar yalnızca yolcular için değil, çevresinde yaşayan köylü sınıfı içinde çok önemliydi çünkü devlet her yıl bu çiftçilerin ürettikleri ürünlerin fazlasını bu istasyonların ihtiyaçları için satın alırken çiftçiler bu istasyonlarda ürünlerini konaklayan tüccarlara pazarlama imkanı bulmaktaydılar. Bunun yanında devlet çiftçilerle yaptığı bu alışverişten vergi olarak ekonomisine de para kazandırmaktaydı. Bu istasyonlar ile ilgili ilginç bir bilgiye yine Prokopios'tan ulaşabilmekteyiz. Prokopios'a göre Justinianus, Kadıköy'den Dakibyza'ya (Gebze) kadar giden posta örgütünü dağıtmış ve postacıları deniz yolundan gitmeye zorlamıştır. Postacılar, bu deniz yolunu kötü hava koşullarına karşı dayanıksız küçük teknelerle gitmek zorundaydı ve hava koşulları uygun olmasa dahi beklemek yasaktı. Bunun yanında Justinianus, İran'a giden yollardaki posta örgütlerinin eskisi gibi çalışmasına izin verirken Mısır'a giden yollarda yalnızca bir istasyon bulunmasını ve bu istasyonda da at yerine eşek bulundurulmasını emretmiştir. Bu durum imparatorluğun haberleşme ağını yavaşlattığı gibi buradan kazanç sağlayan çiftçileri de olumsuz etkilemiştir.¹⁰⁰

Bizanslılar uzunlukları mil (semeia), gün ve stadia (1 mil = 7.5 stadia) olarak ölçmüşlerdir. "İkinci", "beşinci" , "altıncı" gibi sıra sayıları ise bir yerin merkezden mil olarak uzaklığını göstermek için kullanılmıştır. Romalıların uzaklıkları mil sütunları ile

⁹⁸ Avramea, a.g.e., s.58.

⁹⁹ Prokopius, a.g.e, s: 143

¹⁰⁰ Aynı, s.144 - 145.

işaretleme uygulaması, bazı kaynaklarda yer almasına rağmen, Bizans'ta devam etmemiştir.¹⁰¹

Bizans döneminde yolların ve köprülerin yapımı çoğunlukla askeri amaçlara bağlıydı. Bunlara Hermos Vadisi içindeki Sardes şehrindeki yol iyi bir örnek olacaktır. Bu yol, 660'larda II. Konstans'ın askerleri tarafından inşa edilmiştir. Genişliği on beş metre olan yol ayrıca taşla kaplanmıştır. Ayrıca Trakya'daki Bizya (Kırklareli - Vize) yakınlarındaki köprünün de askeri operasyonların bir parçası olarak İ.S. 773-4 yılları arasında V. Konstantinus ve oğulları tarafından tamir edilmiştir. Askeri amaçların yanında, Gordion'da halkın Tembros (Porsuk) Nehri üzerine köprü yaptırması gibi sivil imar faaliyetleri de görülmektedir. Galesion Dağı'ndan (Kuşçu Dağı) Aziz Lazoros'un yaşamının, bu manastırın yakınlarında yol yapımında yetenekli zanaatkarların yaşadığını belirtmesi bu faaliyetlerin varlığını desteklemektedir.¹⁰²

Hıristiyanlığın ortaya çıkmasıyla beliren Kutsal Topraklar'ı ziyaret etme isteği, Bizans döneminde Avrupalı birçok hacıyı Anadolu topraklarına getirmiştir. Bu tip yolculuk yapmak isteyen hacılara yardımcı olması için yazılan "Itineraria" adlı Latince kaynaklar bu dönemdeki yol bağlantıları hakkında bizlere önemli bir bilgiler vermektedir. Bunlardan İ.S. 280 - 290 yılları arasında son şeklini almış olması gereken Antoninus Itinerarium'u, Gadeira'dan Filistin'deki Kaesarea'ya ve Krimea'dan İskenderiye'ye deniz ve kara yollarını tarif eder. İ.S. 335'de yazılmış olan bir başka Itinerarium ise Bordeaux'dan Kudüs'e giden yollar üstündeki kasabaları, istasyonları ve atların değiştirilebileceği yerleri belirtmiştir.¹⁰³ Bizans döneminde bu tür bir bilgiyi içeren temel katalog ise İ.S. 600 -700 yılları arasında, daha önce yazılmış Roma katalogları modelinde Latince yazılmış olan Anonymous'un Kosmography'sidir. Bu katalog coğrafi sıra içinde batıdan doğuya beş bin coğrafi isim içerir.¹⁰⁴ Bu tip kaynaklar yol haritalarının yapımıyla çok yakından ilişkilidir. İ.S. 383 - 395 yılları

¹⁰¹ Avramea, a.g.e., s.61.

¹⁰² Aynı, s.62.

¹⁰³ Aynı, s.63.

¹⁰⁴ Aynı, s.63.

arasında yaşamış olan Vegetius'un askeri kitabına göre askeri yöneticiler savaşların yapıldığı tüm alanlardaki yollar hakkında donanımlı olmalıydı ve yolların durumunu, bunlar üzerindeki yol ayrımlarını, dönüşleri, nehirleri ve dağları bilmek zorundaydı. Bu kitap, aynı zamanda Itinearialarda yazılı metinlerin yanında renkli haritaların da bulunduğunu ileri sürer. Bu tip haritalardan günümüze yalnızca bir tanesi kalabilmiştir. Tabula Peutingeriana (Peutinger Tablosu) adındaki bu harita İ.S. 335 - 336 yılları arasında tamamlanmış, daha sonraki yıllarda ise bu haritaya ekler yapılmıştır ve imparatorluğun toplam 104.000 kilometre uzunluğundaki yollarını göstermek için hazırlanmıştır.¹⁰⁵ Ramsay, günümüze kalan yegane kaynak özelliği taşıyan Itinearialar ve Peutinger Tablosu'nun dönemin yol haritasını oluşturmak adına elimizdeki en önemli kaynaklar olsa da bu kaynakların da yanlışlarla dolu olduğu ve dikkatle incelenmesi gerektiği konusunda araştırmacıları uyarır.¹⁰⁶

1.1. Kara Yolları

Konstantinopolis, Karadeniz, Ege, Doğu Akdeniz ile coğrafi konumu ve yol organizasyonlarının oluşumu Anadolu'yu imparatorluk bünyesinin önemli bir parçası, imparatorluğun kalbi haline getirmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun yol şebekelerinde Roma'dan kalan yolları kullandığını ve bu yolları kendi ihtiyaçları gereği değişikliğe uğrattığını belirtmiştik. Bu değişiklik kendini ana yol arterinde göstermektedir. Roma döneminde ana yol arteri, doğuda Fırat'tan başlayıp batıya dikey olarak yerleştirilerek İzmir, Efes ve Milet gibi batının tarım ve liman merkezlerinde son bulurdu. Buradan yolcular Ege Denizi'nden Roma'ya kadar deniz yolculuğu yapabiliyorlardı. Bizans döneminde ise Konstantinopolis'in kurulmasıyla ana yol arteri kuzeybatı güneydoğu uzanışına kaydırılmıştır.¹⁰⁷ Bu yol, imparatorluk yolu üzerinde yer alan istasyonlara at temin eden ahırların bulunduğu Khalkedon'dan (Kadıköy) başlardı. Buradan yol, önemli bir kesişme noktası olan ve bir imparatorluk hanı bulunan Nikomedia'ya (İzmit), buradan da yine bir imparatorluk hanı ve Justinianus tarafından tekrar yaptırılmış bir köprü bulunan Nikea'ya (İzmit) ulaşırdı. Nikea'dan yol ikiye ayrılırdı. Bu yollardan

¹⁰⁵ Avramea, a.g.e., s.63.

¹⁰⁶ Ramsay, a.g.e., s.49.

¹⁰⁷ Avramea, a.g.e., s.74.

birincisi, Dorylaion (Eskişehir) üzerinden önemli yolların kesişme noktası olan Ankara'ya giderdi. Bu yol, "Bizans Askeri Yolu" olarak bilinmektedir. 1097 Haçlı Seferi ordularının, bu yolu kullanarak Dorylaion'dan güneye döndükleri bilinmektedir. Bu yolun Haçlılarca kullanıldığına dair en önemli kanıt, Anna Kommena'dır. Anna Kommena 1097 Haçlı Seferi ordularının Nicea kuşatmasının ardından Dorylaion'a ilerlediklerini, burada Türklerle savaştıklarını kazanılan zaferden sonra da Ebraike'ye (Eber Gölü), daha sonra da Augustopolis'e (Afyon - Sultandağ) ulaşarak Antakya'ya ilerlediklerini yazar. Anna Kommena, orduların Augustopolis ile Antakya arasında ilerledikleri yolu "Hızlı yol" olarak tanımlamıştır. Bu yol, sahil şeridinden ilerleyip, Belen Geçidi'nden güneye dönerek Orontes (Asi Irmağı) vadisinden Antakya'ya ulaşan kısa bir yoldu.¹⁰⁸ Onun bu yolu "Hızlı Yol" olarak tanımlamasındaki neden yolun bu kısalığından ötürü olmalıdır. Ramsay, "Bizans Askeri Yolu" olarak tanımlanan bu yolun Konstantinopolis, Nicea, Dorylaion yönünde ilerleyip, Sangarius'u (Sakarya Nehri) Zompos Köprüsü ile, Halys'i (Kızılırmak) ise bugünkü Çeşnir Köprüsü ile aşıp buradan üçe ayrılarak bir kolunun Sebasteia (Sivas) ve Ermenistan, diğer kolunun Kaesareia (Kayseri) ve Kommagene (Adıyaman), bir kolunun ise Cilicia geçidine devam ettiğini belirtir.¹⁰⁹ Haç yoluna göre daha uzun olan bu yol, Justinianus tarafından inşa edilmiş ve Anadolu toprakları kaybedilinceye kadar imparatorluk tarihi içinde yüzyıllar boyunca kullanılmış ve önemini korumuştur. Bizans İmparatorluğu'nda seferler ilkbaharda başlar, yaz mevsiminde yapılan savaştan sonra sonbaharda geri dönüşe geçilirdi. İmparator Konstantinopolis'ten sefere çıktığında bu yol üzerinde bulunan karargahlarda askerler toplanır ve sefer boyunca imparatorun ordusuna katılırdı. Buradan da anlaşılacağı üzere "Bizans Askeri Yolu", ordunun hareketine uygun olarak inşa edilmiş, üzerinde bulunan karargahlar nedeniyle de güvenli bir yoldu.¹¹⁰ Nicea'dan ayrılan ikinci yol ise Malagina (Osmaneli), Gölpazarı, Nallıhan ve Prasmon (Ankara - Ayaş) üzerinden Ankara'ya ulaşmaktaydı. Bu yol ise "Hacılar Yolu" olarak bilinmekteydi.¹¹¹ Bu yol güzergahı, Diokletianus'un Nikomedia'yı Doğunun

¹⁰⁸ Anna Kommena, *Alexiad*, Çeviren: Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1996) s.332 - 333.

¹⁰⁹ Ramsay, *a.g.e.*, s.218.

¹¹⁰ Aynı, s.218.

¹¹¹ Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu'da Takip Ettiği Yollar Hakkında," *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1997). s.117.

kullanım görmeyen bu yol da Peutinger Tablosu'nda gösterilmiştir.¹¹⁷ Bunun yanında kuzey ve güney Anadolu'da yer alan ve liman ve şehirleri iç Anadolu'ya bağlayan kara yolları da mevcuttu. Güney sahilinde ilerleyen en önemli yollar, Myra (Demre), Side, Attaleia (Antalya), Anemourion (Anamur), Seleukeia (Manavgat), Isauria ve Zephyrion (Mersin) gibi liman ve şehirleri iç rotalarla birleştirir. Buna paralel uzanan bir başka yol şebekesi daha bulunmaktadır. Bu yol, Zephyrion'dan (Mersin) Mallos (Kızıldahta Köyü) ve Aigaii (Ayas) limanına uzanır.¹¹⁸

Karadeniz sahiline geldiğimizde Karadeniz'in güney sahilinden ilerleyen yolların da Peutinger Tablosu'nda gösterildiğini görürüz. Bu yol, kaynaklara göre hızlı ve güvenli deniz yolculuğunun aksine zor bir yoldu ve Theodosiopolis'den (Erzurum) Konstantinopolis'e yapılan bir kara yolculuğu 25 gün sürüyordu. Pontos'un tüm nehirleri (Halys - Kızılırmak - , Iris - Yeşilirmak - ve Akampsis - Çoruh -) nehir yolculuğuna uygundu ve sahil ile iç kesim arasında bağlantı kuruyordu. Bunun yanında iç kesimlere kara yolu bağlantısı da bulunmaktaydı. Pontos'taki Herakleia'nın, Prousa'dan (Bursa) Ankara'ya giden yola bağlantısı vardır. Aynı şekilde Trebizond da (Trabzon) Sebasteia ve Theodosiopolis'e giden yola bağlantılıdır.¹¹⁹

Kara yollarının yanında, Roma döneminde olduğu gibi Bizans Dönemi'nde de deniz yolları önemini korumuştur. Özellikle Anadolu ve başkent Konstantinopolis'in denizle olan ilişkisi düşünüldüğünde denizlerin imparatorluğun yıkılışına kadar siyaset, ekonomi ve güvenlik konusundaki önemini hiç kaybetmediği görülür.

1.2. Deniz Yolları

Başka birçok nimet arasında deniz, Bizans'ın mutluluğunu artırır: deniz kenti her yandan sarar, karaya sokulur, koylar oluşturur, dar geçitlere girer, açık denizlerde yayılır, bu yüzden kent

¹¹⁷ Ramsay, **a.g.e.**, s: 218

¹¹⁸ Avramea, **a.g.e.**, s.76.

¹¹⁹ Aynı, s.77.

olağanüstü bir güzellik kazanır; limanların huzurlu sığılı gemicileri davet eder; kazanç boldur, kente yaşam için gerekli olan şeyleri bolca sağlar.¹²⁰

Prokopius'un da belirttiği gibi deniz, özellikle Konstantinopolis yaşantısında hayati önem taşımaktaydı. Şehrin ihtiyacı olan ürünlerin tamamına yakını Roma'da olduğu gibi deniz yoluyla Konstantinopolis'e ulaşırdı. Bazı ürünler doğrudan deniz yoluyla şehre ulaşırken, karasal bölgelerden kervanlarla gelen ürünler liman kentlerine getiriliyor ve buradan da deniz yoluyla başkente ulaşıyordu. Bu ticari hareketlilik sonucu Konstantinopolis, İ.S. VI. yüzyılda tüm dünya teknelerinin gelip gittiği, sürekli gelişen önemli bir liman kenti konumuna gelmişti. Bu gelişimin en önemli kanıtı, kentin sahip olduğu limanların dönemler içinde ihtiyacı karşılayamamasından dolayı yeni limanların inşa edilmesidir.

Kara yollarında olduğu gibi, deniz ulaşımında da denizcilerin deneyimleriyle sabitlenmiş ve yolculuğu kolaylaştıran rotalar tercih edilmiştir. Ancak suyun doğası gereği deniz rotası üzerine yollar yapılamayacağı ya da araç izleri kalamayacağı için deniz rotaları, dağılmış kaynakların çalışılması, limanların ve karaya çıkış noktalarının belirlenmesi ve batıkların araştırılması ile belirlenebilmektedir. Bu sayede denize bağlantısı olan yerleşimlerin de önemi ortaya çıkarılabilecektir. Bir çok durumda rotalardaki alternatifler politik ve askeri olayların sonucunda ve devletin denizcilik ve bağımsız tüccarlar üzerindeki otorite eksikliğinde ortaya çıkar.¹²¹

Deniz yolculuklarının süresi, yolculuk tipinin seçimine (açık deniz ya da sahile yakın), hava durumuna, rüzgarın yönüne, karaya çıkış noktalarındaki duraklamaların uzunluğuna, tamir için limanlarda geçirilen gecelerin sayısına, tayfa sayısına ve gemilerin kapasitesine bağlıdır. Yolculuk esnasında olumsuz koşullar ortaya çıksa dahi her durumda deniz yolculuğu kara yolculuklarından hızlı ve güvenli olmuştur ve bu nedenle de tercih edilmiştir.

¹²⁰ Prokopius, **Yapılar**, Çeviren: Erendiz Özbayoğlu (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1994), s.32.

¹²¹ Avrenea, **a.g.e.**, s.77.

Bizans İmparatorluğu için denizcilik, yalnızca ticaret için değil savunma açısından da hayati önem taşımaktaydı. Deniz mühendisliğinde oldukça başarılı olan Bizanslılar, Yunanlıların kullandığı savaş gemilerinin modellerini kullanmışlar buna ek olarak da hızları nedeniyle “Dromon” (Yarışçı) olarak adlandırılmış tek katlı kadırgalar inşa etmişlerdir.¹²² Dromonlar ilk olarak VI. yüzyılda görülmüş ve bu yüzyılda özgün bir gemi tipini belirtirken IX. yüzyılda tüm uzun savaş gemilerini anlatmaya başlamıştır. Bu gemiler zaman içinde içine yüz kürekçi alan çift katlı modellere geliştirilmiştir ve bu tip, dromonların baskın tipi olmuştur.¹²³ Dromonlarını “siphon” denilen ve Yunan Ateşini püskürten silahlarıyla donatan Bizans donanması uzun yüzyıllar boyunca denizlerin hakimiyetini ellerinde tutmuşlardır. İ.S. XI. yüzyıla gelindiğinde Anadolu topraklarının kaybedilmesi imparatorluğun önemli kaynaklarının da kaybı anlamına geliyordu. Filoların varlığını sürdürecektir kaynakların kaybı ve buna ilgisiz imparatorlar nedeniyle Bizans donanması gerilemeye başlamış, deniz hakimiyeti kaybedilmiş ve İ.S. XIV. yüzyıla gelindiğinde imparatorluğun elinde çok az gemi kalmıştır.¹²⁴ Öyle ki 1453 kuşatmasını anlatan birinci el kaynaklar, kente yardıma gelen gemilerin yanı sıra İmparator XI. Konstantin Paleologos’un kentte bulunan Venedik ticaret gemilerini kentin denizden savunması için alıkoyduğunu ve bu gemilerin silahlandırılarak savaşa katıldıklarını yazarlar.¹²⁵ Savaş gemilerinin yanında nehir tekneleri, limanlara giren gemileri kıyıya çeken liman tekneleri ve ağır yük gemileri de Antik dönemden itibaren kullanıla gelmiş ve Bizans döneminde de kullanılmış gemilerdir. Mermer ve taş blokları gibi çok ağır yükleri taşımak için yapılan özel gemiler, dört yüz elli tona kadar yük taşıyabilmekteydiler. Bu tip gemilerin Mısır’da Teb’in yaklaşık 150 km. kuzeydoğusundaki Mons Porphyrites (Cebel Düşan) taş ocaklarından çıkarılan dev

¹²² Lionel Casson, **Antik Çağ’da Denizcilik ve Gemiler**, Çeviren: Gürkan Ergin (İstanbul: Homer Kitapevi, 2002) s.104.

¹²³ George Makris, “Ships”, **The Economic History of Byzantium**. Ed.:Angeliki E. Laiou (Washington D.C.:Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002), s.92.

¹²⁴ Casson, **a.g.e.**, s.109.

¹²⁵ Yeorgios Francis, **Şehir Düştü**, çeviren: Kriton Dinçmen (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), s.50; Nicolo Barbaro, **1453 Konstantinopl Kuşatma Güncesi**, Çeviren: Yurdakul Fincancıoğlu (İstanbul: Büke Yayınları, 2001), s.17; Kritovoulos, **İstanbul’un Fethi**, Çeviren: M. Gökhan (İstanbul: Toplumsal Düşünüm Yayınları, 1999), s.67.

porfir bloklarının ve Konstantinopolis'teki Dikilitaş'ın taşınmasında kullanıldığı varsayılmaktadır.¹²⁶

Günümüze ulaşan bazı kaynaklar iki nokta arasındaki uzaklığı ve bu mesafeyi gidebilmek için gerekli zaman hakkında bilgiler içerir. Rahip Theodoulos, (Thomas Magistros) İ.S. 1314 - 1318 yılları arasında yaptığı yolculuğu anlattığı "Selanik'ten Bizans'a ve tekrar Selanik'e" adlı kitap bunlardan biridir. Buna göre Thomas, Selanik'i 1 Ekim'de terk etmiş, büyük ve iki direkli olduğu tahmin edilen bir ticaret gemisiyle Konstantinopolis'e Lemnos (Limni Adası), Imbros (Bozcaada), Samothrace (Semadirek Adası), Tenedos (Bozcaada), Hellespont (Çanakkale Boğazı) rotası ile yirmi günde varmıştır. Kış ortasındaki dönüş yolculuğu ise kırk beş gün sürmüş ve bunun yirmi dört günü başlangıçta ılık daha sonra da kötü hava nedeniyle beklemekle geçmiştir. Aziz Sabas ve bir rahip delegasyonu ise 23 Mart 1342'de Athos Dağı'ndaki limandan yola çıkmış ve Ege adaları üzerinden iyi rüzgarlar sayesinde üç günde Konstantinopolis'e ulaşmışlardır.¹²⁷ Aynı şekilde Kıbrıs patriği Gregory (İ.S. 1283 - 89) de Konstantinopolis'ten Gelibolu'ya iki günde gitmiş, Konstantinopolis'e dönüşü ise yol boyunca kürek çekilmesine rağmen bir hafta sürmüştür. Dönüş yolculuklarının uzun sürmesinin nedeni, coğrafi koşulların olumsuzluğudur. Ege'den Konstantinopolis'e gitmek zordu ve zaman alıyordu çünkü Çanakkale Boğazı'ndaki akıntı kuzeyden güneye doğruydü, buna ek olarak da kuzey rüzgarları yılın çoğunluğunda boğaza hakimdi.¹²⁸

İ.S. XIV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen belgeler Ceneviz gemilerinin seyahatlerini konu almaktadır. Bu belgelerden Ceneviz gemilerinin kendilerine özgü bir rota izledikleri anlaşılmaktadır. Bu gemiler, acil durumlar dışında kıyıya çok yakın giderlerdi ve yolculukları şafak sökerken başlayıp alacakaranlıkta demir atarlardı. Çok nadir olarak gece yolculuğu yapan Ceneviz kalyonları İskenderiye'den Ceneviz'e yirmi üç - yirmi dokuz günde giderlerdi.

¹²⁶ Wolfgang Müller Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, Çeviren: Erol Özbek (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), s.19.

¹²⁷ Avramea, *a.g.e.*, s.78.

¹²⁸ Makris, *a.g.e.*, s.97.

Denizi'nden geçerek Çanakkale Boğazı'yla Doğu, Orta ve Batı Akdeniz'e açılırdı. Marmara Denizi üzerindeyse Anadolu ve Trakya'nın denize bağlantılarını sağlayan limanlar bulunmaktaydı.¹³² Konstantinopolis'e bağlı önemli kuzey - güney deniz rotaları ile Akdeniz, Mısır ve Kuzey Afrika sahillerine gidilebilirdi. Marmara Denizi'nin kuzey sahilindeki Herakleia'dan (Marmara Ereğlisi) başlayan rota Tenedos'a (Bozcaada) ulaşırdı. Buradan rota, güney yönünde ilerleyerek Ege adalarının (Mytiline - Midilli -, Chios - Sakız -, Samos - Sisam -, Kos - İstanköy -) çevresinden, Doğu Akdeniz'in en büyük limanlarından biri bulunan ve kuzey - güney, doğu - batı rotalarının kesiştiği Rodos'a ulaşır. Rodos'tan batıda Girit'e, doğuda ise Anadolu'nun güney sahilindeki limanlara, Mısır, Suriye ve Filistin'e bağlanan Kıbrıs'a gidebilirlerdi. Rodos ve Kıbrıs'tan ayrılan gemiler güneye dönerek açık denizden İskenderiye'ye de ulaşabilirlerdi. Kaynaklardan bu önemli rotanın 7. yüzyıldaki Arap akınlarından ve güney eyaletlerinin düşmesinden önce kalabalık bir rota olduğunu bilmekteyiz. Ayrıca bu kaynaklar, bu rotada yapılan yolculukların kaç gün sürdüğü konusunda bilgi de vermektedirler. Bunlardan VII. Constantinus "Stadiodromikon" da Konstantinopolis'ten Mytiline, Chios, Samos üzerinden Girit'e yolculuğunu 792 deniz mili olarak tanımlamıştır. Nikephoras Gregoras ise yüklü bir ticaret gemisinin Konstantinopolis Rodos arasını yedi günde, Rodos ile İskenderiye arasını beş günde ve Kıbrıs ile Girit arasını ise dokuz günde gidebileceğini belirtmiştir.¹³³

Başka kalabalık bir deniz rotası ise Konstantinopolis ile Anadolu'nun batı sahillerini batıya bağlar. Bu rotaya ayrıca Suriye, Mısır ve Filistin gibi doğu eyaletlerinin bağlı olduğu Akdeniz ticaret rotası batı Anadolu sahillerinden bağlanarak Kuzey Afrika, Kartaca, Sicilya ve son olarak Britanya'ya iletişim sağlar. Batıklar, sikkeler, seramikler ve yazılı kaynaklar bu rotanın İ.S. VII. yüzyıl boyunca çok yoğun olarak kullanıldığını gösterir.¹³⁴ Bu rota aynı zamanda hac yollarının deniz rotası olarak da kullanılmıştır. Hristiyanlığın erken yüzyıllarından itibaren görülen hac seyahatleri yalnızca Anadolu'da kara yolları üzerinden gerçekleşmezdi. İspanya, İtalya gibi batı ülkelerinden yola çıkan hacılar, gemilerle Konstantinopolis'e giderek buradan yollarına

¹³² Avramea, a.g.e., s.83.

¹³³ Aynı, s.84.

¹³⁴ Aynı, s.85.

kara yoluyla devam edebildikleri gibi, Rodos ve Kıbrıs üzerinden doğrudan deniz yoluyla kutsal topraklara ve Mısır ve Filistin'deki manastırlara seyahat etmişlerdir. Bu deniz yolculuklarında Rodos ve Kıbrıs son duraktır. Hacıların kutsal topraklara yolculukları asla durmamış hatta Haçlı Seferleri'nden sonra haç seyahatlerinde artış gözlenmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA TİCARET VE ÜRETİM

1. BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN TİCARET TARİHİ

Bizans İmparatorluğu ekonomisi açısından vazgeçilmez olan ticaret ve üretimi incelediğimizde kurulduğu yıldan itibaren sadece imparatorluğun değil tüm Ortaçağ dünyasının ticari, ekonomik, siyasi ve kültürel başkentliğini yapmış Konstantinopolis ile karşılaşırız. Siyasi yapısı başkent merkezli olan imparatorluğun ticari hayatı da yine Konstantinopolis merkezli önemli ticaret şehirlerinde yürütülmektedir. İmparatorluğun ticari yaşamı, dönemler içinde farklılıklar göstermektedir. Bu dönemleri oluşturan etkenler ise siyasi tarihte karşımıza çıkan gelişmelerdir.

İmparatorluk ilk yüzyıllarında Konstantinopolis'e ek olarak doğu ticaretini elinde bulunduran Suriye, Mısır ve İskenderiye; Karadeniz'de de yine doğu ticareti açısından önemli transit limanları ve eski kara yollarının bulunduğu Anadolu'yu sınırları içinde barındırması nedeniyle oldukça zengin bir ticari yaşantıya sahiptir. Cam, sırlı eşya, ince dokuma, mücevher gibi ürünleriyle ünlü olan Suriye; tahıl ve yüksek nitelikli zanaat üretimiyle Mısır, bu dönemde tekellerinde bulundurduğu Akdeniz ticaretinde yalnızca transit ticaretle yetinmemiş, aynı zamanda kendi ürünlerini de ihraç etmişlerdir.¹³⁵ Bu ticari tekel sayesinde Mısır ve Suriye, Bizans İmparatorluğu içindeki en zengin eyaletler olmuşlardır. Doğu'da Hindistan ve Çin'e kadar uzanan bu ticaretle Bizans Devleti, öncelikle başkent halkının beslenmesi ve konforlu yaşamı için gerekli olan ürünleri temin ederken bünyesinde barındırdığı zanaat atölyelerine de hammadde sağlamıştır. Ülke ekonomisi ve şehir yaşamı açısından hayati önem taşıyan bu ticaret, Bizans Devleti tarafından sert kanunlarla korunmuş ve denetlenmiştir.

Bizans İmparatorluğu'nun erken dönem ticaret hayatını değişikliğe uğratan gelişme, İ.S. VII. yüzyılda Suriye ve Mısır'ın Araplar tarafından işgal edilmesidir.

Ticari üstünlüklerini bu yüzyılda da koruyan bu iki önemli merkezin kaybıyla, Asya ile Avrupa arasında doğal bir kara köprüsü olan ve dünyanın iki büyük deniz rotasının kesişme noktasında yer alan Konstantinopolis'in imparatorluk ticareti açısından önemi artmıştır. Konstantinopolis, imparatorluğun gücünün ve zenginliğinin doruğunda olduğu İ.S. X. yüzyılda dünyanın ticaret ve sanayi merkezi olmuş, bu özelliği sebebiyle de kent nüfusu 500 bine ulaşmıştır. İmparatorluk, başkent Konstantinopolis'e ek olarak Arap savaşları nedeniyle kuzeye kayan Doğu ticareti ile önemi artan Karadeniz'deki transit ticaret ve kara yolları üzerindeki hakimiyetini de sürdürmektedir. İ.S. VII. yüzyılda Hazar Denizi'nin kuzeyinde kurulmuş olan Hazar Krallığı'nın başkenti İtil, bu dönemde her yerden gelen tüccarların uğradığı hareketli bir ticari merkez olmuş ve Doğu'dan Avrupa'ya gönderilen ürünler bu şehirde toplanmaya başlamıştır. Ticari hareketliliğini İ.S. X. yüzyıla kadar sürdürmüş olan İtil'de toplanan bu ürünler Kırım'a taşınır ve buradan da Bizans gemileri ile Konstantinopolis'e nakledilirdi. Kırım, bu dönemde yalnızca Doğu ürünleri için değil yerel tüccarlar tarafından getirilen kuzey ürünleri için de bir toplanma merkezidir. Karadeniz üzerinde Kırım'ın yanında Trabzon da transit ticaret açısından önemli bir limandır. Fildişi, değerli taşlar, baharat içeren Hindistan ile Afganistan ürünleri İran'a getirilir, burada bu ürünlere halı ve işlenmiş ipek eklenir, tüm bu ürünler Ermeni tüccarlar tarafından Trabzon'a götürülerek Bizans gemileriyle de Konstantinopolis'e aktarılırdı.¹³⁶

İran, Bizans İmparatorluğu'nun Doğu'dan temin ettiği lüks hammaddelerin toplanma merkezi olmasının yanında bu ürünlerin taşındığı iki önemli ticaret yolunu da sınırları içinde barındırıyordu. Bu yollardan ilki, Çin'den başlayıp Konstantinopolis'e varıncaya kadar İran topraklarından geçen İpek Yolu, diğeri ise bu yolun daha güneyinde yer alarak Hint Okyanusu üzerinden Kızıldeniz, İskenderiye veya İran Körfezine uzanan ve buradan da başkente İran topraklarından devam eden bir yoldu. İ.S. VI. yüzyılda her iki yol üzerinde de hakimiyeti olan İran bu yollardaki geçişi durdurabiliyordu. İran'ın Doğu ticaret yolları üzerindeki hakimiyeti, Bizans İmparatorluğu'nun Doğu ülkeleri ile olan bağlantısında önemli bir engeldi. İki imparatorluk arasında yapılmış olan anlaşmalara rağmen çıkan savaşlar da bu durumu daha da kötüleştiriyordu. Tüm bu sebeplerin sonucunda II. Justinus (İ.S. 564 - 578),

136

Postan ve Miller, a.g.e., s.139.

Doğu sınırlarını güvence altına almak, İran'a barışın devamı için haraç vermeyi kesmek ve daha ucuza ipek ithal etmek amacıyla Asya'da güçlenen ve İran'la sorunlar yaşayan Göktürklerle bir ittifak kurmuştur.¹³⁷

Orta Avrupa ve Balkan ürünleri için toplanma noktası ise Konstantinopolis gibi önemli bir ticari merkez olan Selanik'tir. Ürünler, Selanik'e kara yoluyla getirilir ve yine Bizanslı gemiciler tarafından deniz yoluyla Konstantinopolis'e taşınırdı. Doğu ve batı arasındaki ticaretin bu akışına bakıldığında Konstantinopolis'in dünya ticaretindeki önemi görülmektedir.

Deniz ticareti açısından yüzyıllar boyunca önemini korumuş olan Konstantinopolis'te ticaret, bir çok limandan yürütülmekteydi. Bu limanlardan Haliç'in girişinde, bugünkü Sepetçiler Köşkü'nün güneyinde yer alan Prosforion Limanı, hem kent çevresinden, hem de ülke dışından gelen çoğunluğunu tahılın oluşturduğu malların depolandığı ambarların ve İ.S. VIII. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş bir hayvan pazarının bulunduğu bir limandır. Dalgakıran ve duvarlarla korunan bu liman zamanla neredeyse bataklığa dönüşmüş ve İ.S. XI. yüzyılın sonunda da kullanılmaz hale gelmiştir. Kentin en büyük ve uzun süre kullanım görmüş olan limanlarından bir diğeri de, Prosforion Limanının batısında yer alan Neorion Limanıdır. Bugünkü Yeni Camii'nin doğusunda, gümrük halleri ile Abdülhamid Medresesi arasında bulunduğu tahmin edilen ve oldukça hareketli bir ticari yaşamın görüldüğü Neorion, İ.S. VII. yüzyılda kazılarak derinleştirilmiş, arkasındaki kent alanının Ceneviz bölgesi olmasından sonra da işlevini yitirmiştir.¹³⁸ Doğal bir liman olan Haliç'in içinde yer alan bu iki korunaklı liman, kentin en eski limanlarıdır. Zaman içinde hızla artan ticari hayat ve nüfus ile bu iki limanın kapasitesi yetersiz kalmış, kentin Marmara Denizi'ne bakan güney kıyılarında yeni limanların inşasına başlanmıştır. Bu limanlardan ilki, İmparator Konstantinus'un başkent inşası sırasında iskele olarak kullanılmış bir koyda İmparator İulianus (İ.S. 361 - 363) tarafından inşa ettirilen ve bugünkü Kumkapı ile Çatladıkapı arasında yer alan Kontoskalion Limanıdır. Kesin olmamakla birlikte Justinianus,

¹³⁷ Hatice Palaz Erdemir, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk – Bizans İlişkileri*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003). s.21.

¹³⁸ Müller - Wiener, *a.g.e.*, s.7.

Neorion'da yürütülen ticaretin bir kısmını bu limana kaydırmıştır. Döneminin en büyük limanı olan bu liman, zaman içinde geçirdiği yangınlar sonucu restore edilmiş¹³⁹, daha da genişletilmiş ve diğer limanların aksine imparatorluğun son dönemine kadar hatta sonrasında da kullanım görmüş bir limandır.¹⁴⁰ Osmanlı döneminde bu liman kadirgaları barındırdığı için Kadirga Limanı adını almış ve ardındaki semt de Kadirga olarak anılmıştır.¹⁴¹ Kontoskalion limanına ek olarak ikinci bir yeni liman ise muhtemelen I. Theodosius (İ.S. 379 - 395) tarafından, kıyıya girinti yapan bir koya inşa edilmiş olan Theodosius Limanıdır. Bugünkü Bayrampaşa (Lykos) deresi ağzında yer alan Theodosius Limanının Prosforion Limanı gibi çevresinde ambarlar bulunmaktaydı. İmparatorluğun tahıl ticaretinin yürütüldüğü bir yer olarak önem kazanan bu liman, İ.S. VII. yüzyılın başlarında Mısır'dan tahıl sevkiyatının sona ermesiyle işlevinin en önemli kısmını yitirmiştir.¹⁴² Ticari işlevleri olan bu limanlara ek olarak siyasi önemi olan birkaç liman daha vardı. Adını, kökeni bilinmeyen ve boğaya saldırıan aslanın tasvir edildiği bir heykelden alan Bukoleon Limanının tarihi İ.S. V. ve VI. yüzyıllara kadar uzansa da adı, ancak İ.S. X. ve XI. yüzyıllarda kullanılmaya başlanmıştır. Bukoleon Sarayı'nın önünde yer alan ve diğer limanlara göre daha küçük olan bu limanın boyutları zaman içinde sarayın değişen yapısına bağlı olarak değişmiştir. Yalnızca, sürekli hazır bekletilen imparatorluk gemilerine ve üst düzey ziyaretçilerin kabulüne tahsis edilen bu limanın sarayın günlük yaşamında önemli yeri bulunurken, resmi törenlerdeki rolü büyük değildir. İmparatorluk Sarayı'nın İ.S. XIV. yüzyılın ortasında yıkılmasından sonra bu limanın da işlevi sona ermiş ve kısa zamanda bakımsızlıktan kullanılamaz hale gelmiştir.¹⁴³ Bukoleon Limanına ek olarak yalnızca imparatorların kullandığı bir liman daha bulunmaktadır. Altın kapı yakınlarındaki Pege Manastırı'na yakınlığı nedeniyle bu manastırın adıyla anılan bu limana, yalnızca geç

¹³⁹ İ.S. 561 yılında geçirdiği yangından sonra II. İustinos (İ.S. 565 - 578) tarafından yeniden inşa edilmiş, bu tarihten itibaren de İmparatoriçe Sofia'nın adıyla anılmıştır.

¹⁴⁰ Wolfgang Müller - Wiener, **İstanbul'un Tarihsel Topografyası**, Çeviren: Ülker Sayın, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınevi,2001). s.62.

¹⁴¹ Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi 5. cilt s.214.

¹⁴² Müller - Wiener, a.g.e. s.9.

¹⁴³ Aynı, s.60.

dönem kaynaklarında çok seyrek olarak rastlanmaktadır. İmparatorların bu limanı Studios Manastırı'nı ziyaretleri için kullandıkları bilinmektedir.¹⁴⁴

Konstantinopolis'in dünya ticaretinin merkezi olduğunun kanıtı, dünyanın değişik yerlerinden gelen mallar ve ticaret gemilerine ek olarak İ.S. X. yüzyıl kaynaklarının da belirttiği gibi Rus, Yahudi, Bulgar, İtalyan, Suriyeli gibi yabancı tüccarların şehirdeki varlığıdır. Özellikle Müslüman tüccarların kullanımını için kente cami yaptırılması imparatorluğun yabancı tüccarlara verdiği önemin bir göstergesidir. Kente gelmeleri teşvik edilen bu yabancı tüccarların şehri ziyaretleri esnasındaki yaşamları dikkatlice kısıtlanmış ve kontrol edilmiştir. Yabancı tüccarlar şehir vardıklarında onlarla ilgilenecek olan şehir otoritelerine kendilerini rapor etmek zorundaydı ve kendileri için tahsis edilmiş "mitata" olarak adlandırılan hanlarda kalırlardı. Tüccarların sattıkları ve satın aldıkları mallar da tüccar gibi denetim altındadır. İmtiyazlı tüccarlar dışındaki yabancı tüccarların kentte üç aydan fazla kalmalarına izin verilmezdi. Kentteki yabancı tüccarların varlığı mallarını dış pazarlarda dolaşmak yerine başkent içinde pazarlama imkanı vermesi açısından Bizanslı tüccarlar için de bir avantajdır.

Selçukluların, İ.S. 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'nda Bizans İmparatorluğu'na karşı kazandığı zaferle Trakya ve Batı Anadolu dışındaki Anadolu topraklarını kısa sürede fethetmesi, imparatorluğun ticari yaşamını etkileyen bir başka önemli gelişmedir. Anadolu topraklarının büyük bir kısmının kaybıyla Bizans İmparatorluğu, yalnızca önemli vergi geliri sağlayan tarım alanlarını değil, önemli ticaret merkezlerini de Selçuklulara kaptırmıştır. Buna ek olarak, iki imparatorluk arasında bir denge ortamı sağlanıncaya kadar geçen sürede Anadolu'daki Türk akınları ve denizlerdeki korsan faaliyetleri, kara ve deniz ticaretini aksatmıştır. Türklerin Bizans kentlerine yerleşmelerinden sonra bu kentlerde yaşayan Bizanslı ustalar zanaatlarını sürdürmüşler ancak kısa zamanda Türkler bu alanda da söz sahibi olmuşlardır. Haçlı Seferleri nedeniyle ortaya çıkan kargaşanın da ortadan kaldırılmasıyla şehirler ve ülkelerarası ticaret Türklerin eline geçerek Selçuklu ekonomisi Bizans İmparatorluğu'nun aleyhine gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde Sinop, Antalya ve Alanya Selçuklu

144

Müller - Wiener, a.g.e., s.11.

İmparatorluğu'nun deniz ticaretinde, Sivas ise kara ticaretindeki en hareketli kentleridir.¹⁴⁵ Selçuklu İmparatorluğu, bu liman kentleriyle Anadolu ürünlerini pazarlama imkanı bulurken, ihtiyacı olan ürünleri de ithal etmiştir. İlk olarak I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (İ.S. 1192 - 1197/1204 - 1210) daha sonraları da İzzeddin Keykavus (İ.S. 1211 - 1220) ve Alaaddin Keykubad'ın (İ.S. 1220 - 1237) yaptıkları anlaşmalarla Venediklilere serbest giriş, ticaret ve transit geçiş hakkı vermeleri, Selçuklu sultanlarının uluslararası ticarete verdikleri önemi göstermektedir.¹⁴⁶ Bu anlaşmaların da etkisiyle liman kentlerinde hareketli bir ticari etkinlik bulunan Selçuklu İmparatorluğu, doğuda İran, Irak ve Suriye, batıda ise Bizans İmparatorluğu ile ticari bağlantı sağlayabilmek için kara yollarına da büyük önem vermiştir. Selçuklular ile Bizans arasındaki ticaret ilişkisi her iki imparatorluk için de yeni bir gelişme değildir. İ.S. XIII. yüzyıla tarihlenen ve günümüze ulaşan bir Selçuklu kaynağı, Malazgirt savaşından önce Alparslan'ın Doğu Anadolu seferlerinden birinde yerel Hıristiyan halkın sultanın birliğindeki askerleri tüccar sandıklarını anlatır. Halkın silahlı askerleri tüccar sanmaları, öncelikle iki halk arasındaki ticari ilişkilerin daha erken tarihlerdeki varlığını daha sonra da bu dönemde tüccarların güvenlikleri için silahlı ve büyük gruplar halinde seyahat ettiklerini gösterir.¹⁴⁷ Selçukluların Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra iki imparatorluk arasındaki ticari ilişkiler, yaşanan savaşlara ve siyasi çekişmelere rağmen kara yolları ve Samsun limanından başlayan deniz yoluyla gelişmiş ve başkent Konstantinopolis'te Türk tüccarlar da görülmeye başlamıştır. İ.S. 1197 yılında Mısır Sultanı el - Aziz'in Bizans İmparatoru III. Aleksios Angelos'a gönderdiği armağanlara, Anadolu'dan geçişi sırasında, Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından el konulması sonrasında Angelos'un buna misilleme olarak Konstantinopolis'teki Konyalı tüccarları tutuklaması, başkentteki Konyalı tüccarların varlığını gösteren önemli bir kanıttır.¹⁴⁸ Buna ek olarak Selçuklu İmparatorluğu sikkeleri, iki imparatorluk arasındaki ekonomik ilişkileri gösteren bir başka kanıttır.

¹⁴⁵ Aynur Durukan, "Selçuklular Döneminde Ticaret Hayatı ve Antalya," 3. Selçuklu Semineri Bildirileri (İstanbul: Antalya Valiliği Yayınları, 1989). s.50.

¹⁴⁶ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988). s.125.

¹⁴⁷ Nevra Necipoğlu, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri," *Cogito, Selçuklular*. Sayı no: 29: 74 - 91, (Güz 2001), s.87.

¹⁴⁸ Claude Cahen, "13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret," *Cogito, Selçuklular*. Sayı no: 29: 132 - 143, (Güz 2001), s.133.

Kuruluşunun ilk yirmi beş yılında Büyük Selçuklu ve Bizans sikkelerini kullandığı anlaşılan imparatorluğun bastığı ilk sikkeler, bazılarında ön yüzünde Bizans imparatorunun arka yüzünde de Selçuklu sultanının unvanının yazılı olduğu karışık kompozisyonlu bakır Felslerdir.¹⁴⁹ Özellikle I. Rükneddin Mesud (İ.S. 1116 - 1155) döneminde görülen bu sikkeler, iki imparatorluk arasındaki ticari anlaşmalar gereği müşterek basılmış¹⁵⁰ ya da iki imparatorluk arasındaki alışverişi kolaylaştırmak için oluşturulmuş bir Selçuklu politikasının sonucudur.¹⁵¹

Anadolu topraklarını dolayısıyla da Anadolu ticaretindeki üstünlüğünü kaybeden Bizans İmparatorluğu'nun ticari yaşamına vurulan en büyük darbe, İ.S. 1078 yılında tahta geçen Aleksios Komnenos'un sınırlardaki savaşlarda yardım almak için ve geçmiş hizmetlerinin karşılığı olarak Venediklilere vergiden muaf, serbest ticaret hakkını da içeren bir takım ticari imtiyazlar vermesidir. Aleksios'un fermanıyla Venediklilere, bu imtiyazlara ek olarak Haliç'teki iskele ve depolarıyla birlikte Perama adlı pazar semtinde yer alan bir dizi dükkan, imalathane ve ev de tahsis edilmiş, burada dokunulmazlığa sahip bir Venedik mahallesi kurulmuştur.¹⁵² Aleksios, ayrıca Venediklilerin komutanlarına ve diğer ileri gelenlerine ödüller, rütbelere ve unvanlar vermiş, hazineden her yıl büyük miktar altının da Venedik'teki kiliselere dağıtılmasını emretmiştir.¹⁵³ Aleksios'tan sonra tahta çıkan imparatorların, Selçuklu limanlarında da benzer imtiyazlara sahip olan Venedik'ten kurtulma çabaları sonuçsuz kalmış, benzer imtiyazlar zaman içinde önce Pizalılara, daha sonra da Cenevizlilere de tanınarak imparatorluğun İtalyan ticaret kolonilerine olan bağımlılığı artarak devam etmiştir.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Halit Erkiletlioğlu ve Oğuz Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996). s.22.

¹⁵⁰ Gündegül Parlar, *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001). s.119.

¹⁵¹ Necipoğlu, a.g.e., s.87.

¹⁵² Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, Çeviren: Gül Çağalı Güven (İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2000). s.58.

¹⁵³ Komnena, a.g.e., s.186.

¹⁵⁴ Pizalılara verilen imtiyazlar, tahsis edilen bir iskele ve mahalle dışında Venediklilerin sahip olduğu imtiyazlara eşit olmamış, daha çok gümrük vergisindeki indirimlerle kısıtlı kalmıştır. Buna göre Pizalılar, tüccar olarak Bizans pazarlarında iyi karşılanacak ve %10 yerine % 4 gümrük vergisi ödeyeceklerdir. Pizalılara verilen imtiyazların benzeri Cenevizlilere yaklaşık kırk beş yıl sonra verilmiştir.

İ.S. 1204 Latin İstilasından sonra Venedik ve Ceneviz deniz ticaretine tamamen hakim olmuş ve uzun bir dönem dünya ticaretinin başkentliğini yapmış olan Konstantinopolis, deniz ticaretindeki hakimiyetini ve ayrıcalıklı konumunu kaybederek transit deniz ticaretinde önemli bir liman haline gelmiştir.

İmparatorluğun son döneminde ticaret hayatına hareket getiren unsur ise Osmanlılardır. İ.S. XIV. yüzyılın son on yılı içinde Konstantinopolis'te Sultan I. Beyazid'in isteği ile kurulmuş içinde cami bulunan bir mahalle ve ticari anlaşmazlıkları çözmek üzere sultanın talebi üzerine görevlendirilmiş bir kadının varlığı bilinmektedir.¹⁵⁵ Kaynaklardan, Bizans İmparatorluğu'nun son yüzyıllarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman ve Hıristiyan tebaasının Bizanslılarla ve başkentteki Venediklilerle etkin bir ticaret ilişkisi içinde olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Bizanslılar ve Osmanlılar arasında gelişen ticaret ilişkisi nedeniyle doğan rekabetten Venediklilerin rahatsız olması ve bu ticareti engellemeye çalışmaları, iki imparatorluk arasındaki ticaretin boyutunu kanıtlar.¹⁵⁶ Osmanlıların İ.S. XV. yüzyılda başkent ticaretinde oynadıkları rolü gösteren bir diğer önemli kanıt ise Osmanlı parasının Konstantinopolis'teki uluslararası pazarda yaygın olarak kullanılmasıdır.

Dönemler içinde farklılık gösteren gerek transit, gerekse doğrudan Bizans ticaretinde imparatorluğun en büyük geliri bu ticaretten aldığı gümrük vergisidir. Karadeniz'den gelen mallar için Bosphoros'ta (İstanbul Boğazı), Akdeniz ve Ege'den gelen mallar için Hellespont'ta (Çanakkale Boğazı) ve Anadolu'dan kara yoluyla gelen mallar için de Ankyra'da (Ankara) oluşturulan gümrük istasyonlarındaki gümrük memurları ile Konstantinopolis'e giden mallar denetleniyordu. Bu gümrük istasyonlarında yalnızca ithal mallar değil, ihraç mallar da toplanıyor ve bu mallara değerleri üzerinden %10 gümrük vergisi uygulanıyordu.

Piza ve Ceneviz'e imtiyaz verilmesi, sahip olduğu imtiyazlarla eşit olmasa da, Venedik'in tepkisini çekmiş ve bu İtalyan ticaret devletleri arasında çekişme başlamıştır.

¹⁵⁵ Nevra Necipoğlu, "15. Yüzyılın İlk Yarısında Konstantinopolis'te Osmanlı Tacirleri," *Cogito, Bizans*. Sayı no: 17: 235 - 245, (Kış 1999). s.235.

¹⁵⁶ Aynı, s.239.

Bizans İmparatorluğu açısından hayati önem taşıyan deniz ticaretinde, gemi boyutlarının işlevlerine göre değiştiği ve yaygın olarak kullanılan gemilerin Roma döneminde kullanılmış olanlara göre küçüldüğü bilinmektedir. Başkent Konstantinopolis'in tahıl üretim merkezlerine daha yakın olması nedeniyle deniz rotasının kısalması, savaşlar ve veba yüzünden azalan nüfus, devlete ait gemilerden özel ticaret gemilerine geçiş, boyutlardaki bu küçülmenin sebeplerinden başlıcaları olabilir.¹⁵⁷ İmparatorluğun yayıldığı bütün kıyılarda bulunan bol miktardaki ormanlar sayesinde Arapların aksine hiçbir zaman ağaç sıkıntısı çekmeyen Bizans İmparatorluğu, gemi yapım teknolojisinde oldukça ilerlemiş ve ticari ya da askeri bir çok gemi çeşidi üretmişlerdir. Bu dönemde, kısa mesafeli taşımacılıkta küçük boyutlu gemiler yaygın olarak kullanılırken, uzun mesafeli taşımacılıkta ise daha büyük gemiler kullanılmıştır. Bunlara ek olarak mermer ve taş blokları gibi ağır yükleri taşıması için özel olarak tasarlanmış gemiler de ticaret gemileri içinde özel bir yere sahiptir. Dönemin ticaret gemilerinin bir diğer özelliği ise bu gemilerde değişik ağırlıklardaki birden çok çapa bulundurulma zorunluluğudur. Yeni bir ticaret gemisi kızaktan suya indirilmeye hazır olduğunda bu çapaların gemi sahibi tarafından gemiye konması gerekir.¹⁵⁸ Gemilerde fazla çapa bulundurulmasının sebebi, hasar gören çapaların gemi ve kargosu için tehlike oluşturmadan değiştirilmesidir. Ticareti yapılan ürünlerin bu gemiler içinde ne tür kaplar içinde muhafaza edildiği özellikle son yıllarda sualtı arkeolojisinin gelişimi ile cevaplanmıştır. Buna göre tahıl ve diğer kuru ürünler doğrudan gemi ambarlarında taşınırken kandil yağı, zeytin yağı ve şarap gibi sıvı ürünlerin amforalarda taşındıkları görülmüştür. Amforalar, batıklar ve deniz ticaretini anlamamız açısından önemlidir. Su tarafından bozulmadığı için günümüze kalabilen kilden yapılan amforalar, batıkların incelenmesinde bizlere yalnızca batan geminin taşıdığı kargo ve tarihi hakkında değil, gemilerin biçimleri hakkında da bilgi verir.¹⁵⁹ Amforalar, üretildikleri yer ve zamana göre bazı değişiklikler gösterir. Bu karakteristik özelliklere ek olarak bazı amforaların üzerinde ihracatçının ya da malın geldiği yerin simgesini taşıyan mühürlerin bulunması,

¹⁵⁷ Tufan Turanlı, "Kaptan Georgios ve Gemisi," *Cogito, Bizans*. Sayı no: 17: 226 - 233, (Kış 1999). s.226.

¹⁵⁸ Aynı, s.228.

¹⁵⁹ Amforalar, batıklarda altında bulunan gemi teknesinin çürütmesine engel olduğu için gemi teknelerinin günümüze gelmesine yardımcı olurlar.

bu kapların bizler için önemini arttırmaktadır.¹⁶⁰ Bu mühürler, amforaların üretildikleri bölgenin ticari üretimi hakkında ipuçları verirken, tüketim merkezlerindeki varlıkları ve yoğunlukları da bu merkezler arasındaki ticari ilişkilerin boyutlarını gösterir.¹⁶¹ Dar bir ağız ve boyun, silindire yakın gövde ve sivri bir dibe sahip olan amforaların ortalama hacmi 22 ile 25 lt. arasındadır ve yük işçileri, bunları gemilere yüklerken ya da gemileri boşaltırken bir seferde yalnızca bir tane amfora taşıyabilir. Amforalar, gemi ambarlarına dikkatle yerleştirilir ve her birinin dibi altındakinin ağzına oturacak şekilde dizilir. En alt kattaki amforaların birbirine yaslanması sağlamak içinde dipleri arasına saman ya da çalı çırpı yerleştirilir.¹⁶² Roma dönemi ile paralellik ve doğrudan kanıtlar, Bizans döneminde amfora fırınlarının üretim alanlarıyla yakın ilişkisi olduğunu göstermiştir. İhraç ürünün üretim alanı ve amfora arasındaki bu yakın ilişki, Gaza amforasının Gaza şarabının taşınması için kullanıldığı Erken Bizans Filistin’inde açıkça görülmektedir.¹⁶³ Buna bir başka örnek de İ.Ö. VII. yüzyılda kurulmuş olan ve balıkyığı, zeytinyığı, şarap üretimi yapılan Sinop’tur. İç liman yakınlarında yapılan kazılarda üretilen ürünlerin taşınması ile bağlantılı olan İ.Ö. I. yüzyıldan İ.S. VI. yüzyıla kadar tarihlenmiş amfora fırınları ortaya çıkarılmıştır.¹⁶⁴

Bizans döneminde ticaret gemilerinin bir diğer önemli işlevi de yolcu taşımaktır. Ticaret gemileri yük taşımak için tasarlandığı için yolcular için oldukça rahatsızdı. Genellikle, yalnızca kaptan ve kargo sahibi ya da onun vekili için ayrılmış kamaralar dışında kalacak yer olmadığı için yolcular çoğunlukla güvertede yatar, yiyeceklerini ve şaraplarını da yanlarında getirirdi. Üstelik fırtına gibi tehlikeli durumlarda tüm yolcular kendi başının çaresine bakmak zorundaydılar. Tüm bu olumsuzluklara rağmen deniz yolu, kara yoluna göre daha rahat ve hızlıydı, bu iki önemli özellik de ticaret gemilerini yolcuların ilk tercihi haline getirmiştir. Yolcuların bu dönemde en çok tercih ettikleri

¹⁶⁰ Casson, *a.g.e.*, s.113.

¹⁶¹ Ersin Doğer, *Antik Çağda Amphoralar*, (İzmir: Sergi Yayınevi, 1991).s. 5.

¹⁶² Aynı, s.115.

¹⁶³ Ken Dark, *Byzantine Pottery*, (Charleston: Tempus, 2001). s.81.

¹⁶⁴ Füsün Arman, “Sinop’un Amforaları,” *Atlas*, Sayı no 68, (Kasım 1998), s.22.

gemiler, açık denizde yolculuk edenlere göre daha güvenli olan, kıyıya yakın seyreden küçük boyutlu yelkenli ticaret gemileriydi.¹⁶⁵

Konstantinopolis'in ticari yaşamında, ithalat gibi iç ticaretin de temelini gıda maddeleri ve kent sakinlerinin gündelik ihtiyaçlarına yönelik mallar oluşturmaktadır. Bu ticaret hakkındaki bilgilerimizin önemli bir bölümünü gemi batıkları oluşturmaktadır. Bu batıklardan en önemlilerinden biri kargosu ve bulunan sikkeler ile İ.S. XI. yüzyıla tarihlenen Serçe Limanı batığıdır. Bir Bizans gemisi olmasına rağmen taşıdığı Fatımi dönemine ait cam eserler, imparatorluğun İslam ülkeleri ile yürüttüğü günlük kullanım eşyası ithalatına güzel bir örnektir.¹⁶⁶

Gıda maddelerinin en önemli bölümünü, İ.S. VII. yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğuna bağlı olan Mısır'dan getirilen tahıl oluşturmaktadır. Başkent halkının ve doğu ordularının gıda ihtiyacının temelini karşılayan Mısır tahılı, başlangıçta doğrudan kent limanlarına getirilirken, İmparator Justinianus döneminde Tenedos'ta (Bozcaada) inşa edilen depolara taşınmaya başlanmıştır. Buraya boşaltılan tahıl, daha sonra elverişli rüzgarları bekleyen daha küçük teknelerle ihtiyaç duyulan kadar miktarda kente taşınıyordu.¹⁶⁷ Hızla artarak 500 bine ulaşan nüfusu besleme sorunu, başkent tahıla olan bağımlılığının önemini göstermektedir. Ekmek, günümüzde de olduğu gibi Konstantinopolis halkının günlük yiyecekleri arasında en üst sıralardaydı. Ekmek yapabilmek için kullanılacak tahıllar sınırlıydı, ücret ve temin sıkıntıları yaşandığında halkın beslenebilmesi için buğdaydan daha kalitesiz ve ucuz olan arpa tercih ediliyordu.¹⁶⁸ Mısır'ın İ.S.VII. yüzyılda kaybindan sonra tahıl, Kuzey Afrika ve Sicilya'dan getirilmeye başlanmış, İ.S. VIII. yüzyılda bu iki bölgenin de kaybıyla tahıl ihtiyacı, Kuzey Anadolu, Trakya, Ege Adaları ve Konstantinopolis'teki tarlalardan sağlanmaya çalışılmıştır. Tahıla ek olarak kent nüfusunun diğer önemli bir besin

¹⁶⁵ Casson, *a.g.e.*, s.136.

¹⁶⁶ Nergis Günsenin, "Sualtında Kalan Zaman," *Toplumsal Tarih*. Cilt no 18, Sayı no 102: 10 - 19, (Haziran 2002), s.18.

¹⁶⁷ Müller - Wiener, *a.g.e.* s.17.

¹⁶⁸ John L. Teall, "The Grain Supply Of The Byzantine Empire, 330 - 1025," *Dumbarton Oaks Papers*. Sayı no: 13: 87 - 123, (1959), s.91.

kaynağı da taze sebzelerdir. Kaynaklardan, başkent pazarlarında çok çeşitli taze sebzelerin bulunduğu bilinmektedir. Sebzelerin pazarlarda taze olarak yer alması, uzak yerlerden getirilmesi ihtimalini ortadan kaldırır ve başkent in sebze ihtiyacının köylerde ve küçük kasabalarda olduğu gibi kent içindeki sebze bahçelerinden sağlandığını gösterir. İ.S. 1147 - 48 yıllarında başkenti ziyaret eden Odo'nun, "Şehrin üç tarafı tarlalarla çevrilidir ... surların altında açık alanlar bulunur ve bu alanlar vatandaşlara her çeşit sebzeyi sağlayan tarlalara sahiptir" sözleri başkent içindeki sebze bahçelerinin varlığını kanıtlar niteliktedir.¹⁶⁹ Sur içindeki ve sur dışındaki sebze bahçelerine ek olarak, Marmara Denizi'nin karşı kıyılarında üretilen ve teknelerle kent pazarlarına getirilen sebzeler de kentin yiyecek ihtiyacını karşılar. Anadolu, başkent in tahıl ihtiyacının yanında canlı hayvan ve hayvansal ürün ihtiyacını da karşılamaktadır. Bu ürünlerin başkente nakliyesinde tercih edilen yol ise deniz yoludur. Başkente gıda maddelerinin yanı sıra yerel limanlardan imparatorluğun her döneminde büyük miktarlarda inşaat malzemeleri de getirilmiştir. Bunlar arasında Prokonnesos adasından mermer ve Karadeniz'den kereste, öncelikli sırayı alır. Konstantinopolis dışındaki şehirlerde ise ticari aktivite yok denecek kadar azdır. Kara nakliyesinin çok masraflı olması, iç kesimde yer alan şehirleri kendi kendilerine yeterli olmak zorunda bırakıyor ve bu şehirlerin ürünlerini pazarlamasına imkan vermiyordu. Bu da özellikle kıtlık zamanlarında şehirlerin ihtiyacı olan ürünlere ulaşmasını zorlaştırıyordu. Kıyı şehirleri ise limanlara yakınlığı nedeniyle ihtiyaç fazlası ürünlerini pazarlama olanağına sahiptir. Devlet, eyaletler arasında gerçekleşen mal taşımacılığında da vergi alıyordu ve bu verginin değeri malın gittiği yere göre belirlenirdi. Saray ve ordunun kullanımı için taşınmakta olan mallardan ise vergi alınmazdı.

Bizans İmparatorluğu'nun hammadde ithalatına bakıldığında, en büyük paranın ham ipeğe harcandığı görülür. Konstantinopolis çevresinde ve saray atölyelerinde ipek böceği çiftlikleri kurulduğunda bile ipek tüccarları ve ipek kıyafetçileri malzemelerinin çoğunu dışarıdan almaya devam etmişlerdir. İpeğin yanında fildişi ve değerli taşlar, yoğun olarak ithal edilen diğer hammaddelerdir. Baharatlar ve hazır kıyafetler de önemli ithalat ürünleridir. Köle ticareti ise kilise onaylamadığı için asla büyük

¹⁶⁹ J. Koder, "Fresh Vegetables For The Capital." *Constantinople and Its Hinterland*. Ed: Cyril Mango ve Gilbert Dagron (Variorum: Society For the Promotion Of Byzantine Studies, 1995), s.53.

boyutlarda olmamıştır. Malikanelerde, madenlerde ve saray atölyelerinde çalıştırılan köleler savaş esirleridir.

İhracat, imparatorluğun her döneminde ithalata göre çok daha azdır. Doğu, Bizans'tan cam tessera, kumaş boyası, Ege adalarından gelen sakız gibi baharatlar almıştır. Bunun yanında Bizans İmparatorluğu'nun altın kaynaklarına da sahip olan Araplar, bu altın karşılığında Batı'dan hammadde satın almış ve Batı ülkeleri de Araplarla yaptıkları ticaretten kazandıkları altınla Bizans'ın eşsiz lüks objelerini satın almak istemişlerdir. Bu çeşit bir ticaret, imparatorluğa altın kazandıracak olmasına rağmen ürünlerinin gizemini, değerini ve nadirliğini korumak isteyen Bizanslı otoriteler tarafından teşvik edilmemiştir. İyi kalite ipeğin ihracatı da yasaktır. Bu ürünler ülke sınırları dışına yalnızca yabancı kral ve elçilere hediye olarak çıkabilir.¹⁷⁰

2. BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA ÜRETİM

Konstantinopolis, Bizans İmparatorluğu'nun endüstri ve sanayisinin de merkezidir. Ortaçağ boyunca Konstantinopolis'i ziyaret eden yolcular, inşa faaliyetleri, atölyeler ve böyle büyük bir şehrin ihtiyaçlarını karşılayan diğer çalışmalardan oluşan büyük ve canlı bir endüstriden her zaman etkilenmişlerdir. İmparatorluğun üretim faaliyetleri incelendiğinde, iç ve dış ticarete olduğu gibi devletin sıkı denetimi ile karşılaşılır. Ticaret gibi üretimin de yürütülmesini kendi görevi olarak gören imparatorluk, ürünlerin alış - satış fiyatlarını belirlemiş, atölye yaptırma ve denetleme sorumluluğunu üstlenmiş ve zanaatkarların faaliyetlerini düzenlemiştir. Devletin üretim üzerindeki denetimini sağlayan, Roma İmparatorluğu'nda kurulmuş bir meslek birliği olan kollegiadan uyarlanan lonca sistemidir.¹⁷¹ Üyeliğin irsi olmayıp, zanaatta ustalık ve bunun dışında başka koşullar da gerektirdiği loncaların iç organizasyonu, faaliyetleri, pazar yerleri, fiyatları, kazançları, ithalat ve ihracatları devletin sürekli sıkı denetimi altındaydı. Tüm endüstri dallarında kurulmuş olan bu loncalar, zanaatkarların çalışma koşullarını, ücretlerini, ürünlerin satış fiyatlarını ve karları belirlerken, loncaya bağlı üyelerinin ihtiyaç duydukları hammaddeleri satın alıp bunları her birine dağıtmayla da

¹⁷⁰ Postan ve Miller, a.g.e., s.141.

¹⁷¹ Rice, a.g.e., s.148.

yükümlüydü. Roma kollegialarının aksine zanaatkarların loncalara üye olması zorunlu değildir. Bir loncaya üye olmuş olan zanaatkarların ise başka bir loncaya üye olması yasaktır. Lonca yasalarının her hangi birinin ihlali, para cezası, bir uzvun kesilmesi ya da loncadan ihraçla cezalandırılır. Loncadan ihraç edilen zanaatkarların zanaatını serbest olarak devam ettirip yaşamını kazanmasına izin verilir. Her lonca kendi başkanını seçme hakkına sahiptir ancak seçilen başkanın vali tarafından onaylanması gerekir.

Loncalar, kamu loncaları ve imparatorluk loncaları olarak ikiye ayrılır. Sarayın kullandığı yüksek kaliteli ürünlerin üretimini yapan imparatorluk loncaları, Büyük Saray'ın çevresinde yer alan atölyelerden oluşur. İmparatorluk loncalarının devletin, üretimine büyük önem verdiği lüks objeler üzerindeki tekelleşmeyi ve denetimi sağlayan kuruluşlar olması, bu loncaların Bizans endüstrisi içindeki önemini bir kat daha artırır. Sahip olduğu bu öneme paralel olarak imparatorluk loncasına bağlı zanaatkarlar da kamu loncalarına bağlı zanaatkarlara göre daha ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuş, bu üyelere tören alaylarına katılma hakları verilmiştir. Buna ek olarak bu zanaatkarlardan gerektiğinde başkent surlarının belirli bir bölümünün korunması ve sur onarımı gibi askeri görevler de beklenmiştir. İpek, sarayın en fazla önem verdiği üründür. Yalnızca imparatorluk ailesinin kullanabildiği ve ihracatının yasak olduğu yüksek kaliteli ipek kıyafetlerin üretiminin her aşaması farklı binalarda gerçekleştirilir ve bu aşamalar farklı loncalar tarafından denetlenir. Bu loncalar içinde yer alan erguvan rengi boyacılar loncası, imparatorluk loncalarının en eskisidir. İmparatorluk atölyelerinde üretilen ipek kıyafetlerin her birine imparatorun ya da bu ürünlerin üretiminden sorumlu kişinin adı ya da monogramı işlenir.¹⁷² İpeğe ek olarak fildişi, değerli maden eserler ve takılar gibi lüks objeler, imparatorluk loncalarının kapsamındaki diğer önemli ürünlerdir. İmparatorluk loncalarından farklı olarak kamu loncaları, halkın tükettiği ürünlerle ilişkilidir. Bu loncalar içinde de ipek üreticileri görülmektedir. Ancak bu loncaların denetiminde üretilen ipek, daha düşük kaliteli ve ticaretine müsaade edilen ipektir. Bu loncalar içinde ekmek, balık ve et gibi temel gıda maddeleriyle ilgili loncalar, devletin kamu loncaları içinde daha büyük özenle denetlediği loncalardır. Domuz kasaplarının diğer etlerle ilgilenen kasaplardan başka bir

¹⁷²

Rice, a.g.e., s.153.

loncaya bağılı olması bunun en önemli kanıtıdır. Kamu loncaları, devlet tarafından belirlenmiş yerlerde, faaliyet alanlarına göre gruplanmış, ürünleri de loncalar gibi devletin belirlediği bölgelerde ya da yerel pazarlarda o ürün için ayrılmış bölümlerde satışa sunulur. Bu grup içinde yalnızca peynir, yağ, sebze, balık, un gibi temel gıda maddelerini satan bakkallara ve fırınlara kamu yararı nedeniyle istedikleri yerde dükkan açmalarına izin verilmiştir. Bu sistem içinde örgütlenmiş olan zanaatkarlar, satıcılardan daha fazla gelire sahip olmuşlardır.

Oluşturdukları koku, duman ve yangın tehdidi nedeniyle atölyelerin ve diğer imalathanelerin şehir içinde nereye kurulacağı da belirli kurallara bağlanmıştır. Bunlar içinde peynir imalathaneleri özellikle kötü bulunmuş, bu imalathanelerin şehir ve köylerin 650 metreden yakınına kurulmasına izin verilmemiştir. Bunun dışında evlere, kireç ocaklarının 40 metre, seramik atölyelerinin 14 metre, boyacıların 3 metre, fırınlarını geceleri yakan fırınların yaklaşık 3 metre, demir atölyelerinin ve yağ imalathanelerinin ise 2 metreden yakın kurulmasına izin verilmemiştir. Oluşturdukları yangın tehlikesinden dolayı cam atölyelerinin şehir dışına ya da şehir içinde evlere belirli bir mesafede kurulmasına izin verilmiştir.¹⁷³

Başkentteki üretim faaliyetlerinin boyutunu anlamak için, İ.S. VI. yüzyıldan İ.S. X. yüzyıla kadar imparatorluğun her yerinde yoğun olarak kullanılmış olan ve büyük çaplı ihracatı yapılan bir dekorasyon malzemesi olan cam tesseralar iyi bir örnek olabilir. Bir yapının mozaik dekorasyonunda kullanılan tesseraların sayısı milyonlarla ifade edilmektedir. Bir adet cam tessera'nın ağırlığının yaklaşık olarak 5 gram olduğu düşünülürse, yalnızca Ayasofya'nın dekorasyonunda kullanılan yaklaşık 80 milyon tessera'nın toplam ağırlığının 400 tondan fazla olduğu ortaya çıkar. Buna ek olarak tessera üretimi yalnızca başkent yapılarının dekorasyon ihtiyaçlarını karşılamakla sınırlı kalmamış, Bizanslı zanaatkarlar ülke dışından gelen siparişler için de başkent üretimi tesseralar kullanmıştır. II. Nikephoros tarafından Kordoba emirine cami dekorasyonu için gönderilmiş olan mozaik zanaatkarları kullandıkları malzemeleri yanlarında

¹⁷³ Marlia Mundel Mango, "The Commercial Map Of Constantinople." *Dumbarton Oaks Papers*. Sayı no 54: 189 - 207, (2000), s.191.

götürmüştür.¹⁷⁴ Tesseraların tüm bu kullanım alanlarına, tessera ihracatı da eklendiğinde Konstantinopolis'teki cam endüstrisinin boyutları ortaya çıkmaktadır.

2.1. Lüks Objeler

Lüks objeler, Bizans İmparatorluğu endüstrisinin en önemli ve prestijli bölümünü oluşturur. İşlevsellikten daha fazla dikkat çekici gösterişe önem verilerek üretilmiş objeler olarak değerlendirebileceğimiz lüks objeler, maddi değer taşımalarının yanında Bizans İmparatorluğu'nun imparatorluk ve aristokratik zevkini yansıtması açısından da önemlidir.¹⁷⁵

Lüks obje üretimi, imparatorluğun başlangıç yıllarından itibaren görülmesine rağmen bu yıllarda lüks obje ihtiyacının çoğunluğu ithalat yoluyla karşılanmıştır. İ.S. IV. - VII. yüzyıllar arası kapsayan bu dönemde üretilen sivil objelerin temel özelliği form ve dekorasyon açısından Roma geleneklerini muhafaza etmesidir. Özellikle dekorasyonda mitolojik tasvirlerin kullanımına devam edilmiş ve dekorasyon seçimi objenin işleviyle doğru orantılı olmuştur.¹⁷⁶ Buna ek olarak lüks obje dekorasyonunda dini motifler de kullanılmış, bu motiflerin hem sivil, hem de dini kullanımlı objeler üzerinde kullanılması bu iki tip obje arasında ayırım yapmamızı zorlaştırmıştır. Lüks objelerin üretimi ve ticareti, imparatorluğun ilk yıllarından itibaren devlet tekeline alınmış ve sıkı bir denetim altında tutulmuştur. İmparatorluğun lüks obje üretimi ve ticareti üzerindeki denetimini sağlayan kurum ise büyük ayrıcalıklarla donatılmış olan imparatorluk loncalarıdır. Verilen bu önemin bir sonucu olarak Bizans İmparatorluğu, dünyanın lüks olarak tanıdığı tüm objelerin yüzyıllar boyunca başlıca üreticisi olmuş ancak yüksek işçilik örnekleri taşıyan bu lüks objelerin ihracatı devlet tarafından yasaklanmıştır. Özellikle Avrupa ülkeleri tarafından büyük bir hırsıyla ithal edilmek istenmiş olan lüks objeler üzerindeki bu ihracat yasağının temel nedeni, bu objelerin nadirliğini, gizemini ve değerini korumaktır. İ.S. X. yüzyılda Venedikli tüccarlara

¹⁷⁴ Veronique François ve Jean Michel Spieser, "Pottery and Glass in Byzantium." *The Economic History of Byzantium*. Ed.:Angeliki E. Laiou (Washington D.C.:Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002). s.595.

¹⁷⁵ Ioli Kalavrezou, *The Glory of Byzantium*, (New York: The Metropolitan Museum of Art, 1997). s.219.

¹⁷⁶ Aynı, s.220.

konan vergiler, Bizanslıların lüks mallarının ülke dışına çıkmasını engellemek adına gösterdikleri kökleşmiş kararlılıklarının sürdüğünü göstermesi açısından önemlidir. Bu dönemde Konstantinopolis'e gelen her gemiden 2 Nomismata vergi alınırken, yüklü olarak ayrılan her gemiden 15 Nomismata vergi istenmiştir. Bu uygulama ile tüccarların mallarını Konstantinopolis'te satmaları teşvik edilirken ihracatı engellemek amaçlanmıştır.¹⁷⁷

İmparatorluğun üretimine ve ülke sınırları içinde kalmasına büyük hassasiyet göstermiş olduğu lüks objelerin bir çoğu dönemler içinde yok olmuş, günümüze kalan örneklerden bir çoğu ise bugün Batı Avrupa ve Rusya koleksiyon ve müzelerinde yer almaktadır. Yok olan ya da tahrip edilen örneklerin çoğunluğunu sivil kullanım için üretilmiş olan lüks objeler oluşturmaktadır. Bu objeler içinde değerli bir madenden üretilenler zaman içinde eritilerek, üzerinde değerli taşlar bulunanlarsa taşları sökülerek tahrip edilmiştir. Sivil kullanım için üretilmiş olanlar dışında kalan objelerin çoğunluğu ise IV. Haçlı Seferi sonucunda yağmalanmıştır. Bir haçlı tarihçisinin bu yağmayı "... Dünya yaratılalı beri, bu kadar çok ganimet daha hiçbir şehirde kazanılmamıştır..." sözleriyle tarif etmesi gerek bu yağmanın boyutları gerekse imparatorluğun lüks obje zenginliğini açıklaması bakımından önemlidir. Günümüze kalan Bizans lüks objelerinin çoğunluğunun bugün Batı Avrupa müze ve koleksiyonlarında bulunmasının temel nedeni bu yağma ve bu objelerin hediye ya da haraç olarak ülke dışına çıkmasıdır.

Değerli taşlarla yapılmış olan mücevherler, ipekli dokumalar, zarif kuyumculuk işleri, el yazmaları, üstün işçilikle işlenmiş rölikerler ve litürjik malzemeler, lüks obje olarak değerlendirilmiş ürünlerin başında gelir. Lüks objeler, imparatorluk ailesi ve dini kullanım için üretilmiş olsa da sivil kullanım için üretilmiş olan lüks objeler de yüksek fiyatları nedeniyle ancak zengin Bizanslıların satın alabilecekleri ürünler olmuşlardır. (Ek B)

¹⁷⁷

Rice, a.g.e., s.155.

2.1.1. İpek

İpek, imparatorluğun tüm çağları boyunca Bizans imparatorlarının ithalatına ve üretimine büyük önem verdikleri vazgeçilmez bir lüks objedir. İmparatorluğun erken dönemlerinde, üretim sırlarını yüzyıllar boyunca başarıyla gizlemiş olan Çinlilerden ithal edilen ipek, oldukça zahmetli ve tehlikelerle dolu ortalama 230 günlük bir yolculuklardan sonra başkente ulaşmıştır. Bu nedenle de bu dönemde yalnızca imparatorluk ailesine bağlı kişilerin ipek ithal etme ve giyme hakkı olmuştur.¹⁷⁸

İpeğin üretim ve taşınma yolları hakkındaki bilgilerimiz Bizans kaynaklarının kısıtlı olması nedeniyle Çin kaynaklarından sağlanmaktadır. Bu kaynaklar içinde İ.S. 1149'a tarihlenen Keng Tschî Tu, gerek dut ağaçlarının gerekse ipek böceğinin yetiştirilme aşamalarını ayrıntılarıyla anlatmıştır.¹⁷⁹ Bu aşamalar, ipeğin günümüzdeki üretim aşamalarından farklı değildir.

İpek üretimi, dut ağaçlarının yetiştirilmesiyle başlayan hassas ve zahmetli bir süreci kapsar. İpek böcekleri besinlerini tek bir kaynaktan sağlayan canlılar olduğu için sağlıklı dut ağaçları yetiştirmek, ipek üretimindeki ilk ve önemli bir aşamadır. Farklı türleri bulunan dut ağaçları içinde beyaz dut ağaçları, zengin besin değeri, çabuk yetişmesi ve budanmaya olan uygunluğu nedeniyle en çok tercih edilen türdür. Kaynaklar bu konuda bilgi içermese de Bizanslıların da bu tür dut ağacı yetiştirdiği büyük olasılıktır. Çin kaynakları dut ağaçlarının hem düz hem de teraslanmış alanlara dikildiğini belirtirler. Bu ağaçların Bizans'ta nasıl yetiştirildiği konusunda bilgimiz olmasa da Anadolu'nun dağlık kesimlerindeki yaygın tarım düşünüldüğünde teraslanmış dut ekiminin daha yaygın olduğu düşünülebilir.¹⁸⁰ İpek böcekleri, larva aşamasından koza örene kadar geçen otuz günlük süreçte ağırlığının 50 bin katına kadar yiyecek tüketirler ve bu beslenme aşamasında oldukça seçici olurlar. Bu böcekler ıslak,

¹⁷⁸ Rice, a.g.e., s.152.

¹⁷⁹ Anna Muthesius, "Essential Processes, Looms and Technical Aspects of the Production of Silk Textiles," *The Economic History of Byzantium*. Ed.:Angeliki E. Laiou (Washington D.C.:Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002), s.147.

¹⁸⁰ Aynı, s.148.

nemli ve kurumuş yaprak tüketmedikleri ve bu tür yapraklar hastalık yaratacağı için ağaçların sürekli olarak bu tür yapraklardan arındırılması gerekir.¹⁸¹ İpek üretimi, ipek böceğinin larva aşamasıyla başlar ve koza aşamasıyla son bulur. Her bir koza yaklaşık olarak 1000 metre ipek ipliği içerir ve ipek böceği bunu birkaç gün içinde örer. Kozalar örüldükten sonra büyüklüklerine göre sınıflandırılır ve daha sonra haşlanarak koza içindeki pupalar öldürülür. Daha sonra iplik ucunun yakalanması için bu kozalar ıslatılır ve ucu yakalanan iplikler makaralara sarılarak ipek ipliği elde edilir.¹⁸² Üretimindeki bu zahmetli aşamalar ipeğin değerini bir kat daha artırır.

Ortaçağ'da ipeğin taşınma yöntemleri hakkındaki bilgilerimiz ise yine Çin kaynağı Keng Tschi Tu'tan sağlanmaktadır. Buna göre, ipeğin iki çeşit saklama yöntemi vardır. Bunlardan ilki larvaların ördüğü kozaların tuzlanarak saklanmasıdır. Bu yöntem, ipeğin taşınmasında da kullanılmış ancak tuzlanmış kozaların kolay kırılır olması ve daha zayıf ipek ipliği vermesi nedeniyle çok fazla tercih edilmemiştir. İkinci yöntem ise kozaların çözülüp, ipeğin iplik olarak makaralarda saklanmasıdır. Bizans İmparatorluğu'nun ithal ettiği ipeği daha çok bu formda almış olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte yerel üretim ipekler, başkente yakınlığı nedeniyle Konstantinopolis'e koza halinde getirilmiştir. Bu kozalar, Konstantinopolis'te ipek loncası üyeleri tarafından çözüldü. Yabancı, tuzlanmış ipek kozalarının reddi, Konstantinopolis ipek endüstrisinin yüksek ününü korumuştur.¹⁸³

Bizans İmparatorluğu'nun ipek üretimine başlaması, bir rivayete göre İ.S. 553 - 4'te ipek böceği yetiştiriciliğinin sırlarını öğrenen Bizanslı hacıların ipek böceği yumurtalarını gizlice başkente getirmeleriyle gerçekleşmiştir.¹⁸⁴ Ham ipek üretimine başlanmış olsa da bu hammadde ihtiyacı hiçbir zaman tam olarak karşılamamış ve ipek ithalatı Bizans tarihi boyunca devam etmiştir. Ham ipek üretimine başlanmasından sonra Bizans'ta ipek endüstrisi hızla gelişmiştir. Başlarda İskenderiye, Mısır ve Suriye,

¹⁸¹ Gülğün Akbaba, "Dut Yaprından İpeğe İpekböceği," *Bilim ve Teknik*, sayı no 378: 98 - 101 (Mayıs 1999), s.100.

¹⁸² Aynı, s.101.

¹⁸³ Muthesius, a.g.e., s.149.

¹⁸⁴ The Oxford Dictionary of Byzantium III, (Oxford: Oxford University Press, 1991). s.1896.

Bizans'ın önemli ipek üretim merkezleriydi ancak Büyük Saray'ın içine ve yakınlarna kurulan imparatorluk atölyeleriyle Konstantinopolis, kısa zamanda imparatorluğun ipek üretiminde önemli bir konuma ulaşmıştır. İpek üretimini kontrol eden loncalar, atölyelerin bulunduğu tüm şehirlerde varlık gösterecekler de Konstantinopolis atölyeleri üzerindeki denetim çok daha sert olmuştur. İmparatorluk loncalarının denetiminde olan imparatorluk atölyelerinde üretilen ipekler üzerine imparatorun ya da bu ürünlerin ticaretinden sorumlu eparchın adının ya da monogramının işlenmesi gerekir. İmparatorluk atölyeleri gibi bu atölyeler dışındaki ipek endüstrisi de birden fazla lonca tarafından denetlenmiştir. Bunlardan birincisi ham ipeği ithal eden tüccarları, diğeri ipeği kumaş ya da giysi olarak dokuyanları, üçüncüsü ipeği eğirenleri, dördüncüsü de ipeği erguvan rengi dışında herhangi bir renge boyayanları denetliyordu.¹⁸⁵ İpek endüstrisini denetleyen sonuncu lonca, ipeği satanlara ayrılmıştır.¹⁸⁶ Hiçbir kronik Konstantinopolis'teki imparatorluk atölyelerinin ilk zanaatkarlarını nereden temin ettiğini belirtmemiştir ancak dönemin yetenekli dokumacılarının Mısır, Suriye ve İranlı olması ilk zanaatkarların da bu ülkelerden getirilmiş olduğunu düşündürmektedir. İmparator Herakleios'un (İ.S. 610 - 641) II. Khusrau karşısında aldığı zaferden sonra Konstantinopolis'e İranlı dokumacıları getirmesi, bu düşünceyi desteklemektedir.¹⁸⁷

İ.S. VII. yüzyıldan sonra Bizans ipek endüstrisinin merkezi Konstantinopolis olmuştur. Bunun önde gelen sebebi, Arap akınları sonucunda kaybedilen topraklara ek olarak devletin ipek üretimini başkentte yoğunlaştırma isteği sonucunda çevredeki atölyelerin kapatılmasıdır.¹⁸⁸ Konstantinopolis atölyelerinde başlangıçta sade kumaşlar dokunsa da birkaç yıl içinde desenli kumaşlar dokunmaya başlanmış ve İ.S. IX. yüzyıla gelindiğinde artık fazlasıyla uzmanlaşan başkentli ipek ustalarının ürettiği göz alıcı desenler ve süsler ile dokuma sanayi, en verimli çağına ulaşmıştır. Sıkı denetim altında tutulan ve ihracatı yasaklanmış olan bu kaliteli ipek ürünler, Doğulu ve Batılı hükümdarlar tarafından büyük bir hırsla istense de, bu ürünlerin yurtdışına yalnızca

¹⁸⁵ Bu boyacılar, boyalarının bir çoğunu Doğudan ithal etmek zorunda kalmış olsalar da tek bir rengin çok sayıda tonunu oluşturacak kadar ustalaşmıştır.

¹⁸⁶ Rice, a.g.e., s.154.

¹⁸⁷ Philippa Scott, *The Book of Silk*, (London: Thames and Hudson, 1993). s.88.

¹⁸⁸ Rice, a.g.e., s.153.

hediye ve haraç olarak çıkmasına izin verilmiştir. Bu uygulama nedeniyle ipek, Bizans dış politikasının en önemli parçası olmuştur. Bununla birlikte ipek ürünler, iç politikanın da etkili bir ögesi olmuştur. Savaş alanında kahramanlık gösteren askerlere kahramanlıkları için, devlet memurlarına ise hizmetlerine karşılık bir ödül olarak ipek kıyafetler hediye edilmiş ve böylelikle hem memurların hem de askerlerin sadakatleri ödüllendirilmiştir. İpek, Bizans dış siyasetinde üç farklı amaç için kullanılmıştır:

- Yaklaşmakta olan askeri saldırıları durdurmak.
- Barış yapmak ya da politik bir anlaşmayı yenilemek.
- Askeri alanda uzun süreli kara ve deniz yardımı sağlamak.

Askeri saldırıları durdurmak ve barış görüşmelerinde başarı sağlamak için yürütülen ipek diplomasisi, özellikle Bizans - Arap ilişkilerinde görülmektedir. Örneğin, II. Basileios, (İ.S. 976 - 1025) İ.S. 983'de Abud Al Daulah'a 200 imparatorluk kıyafeti göndermiş, aynı şekilde IX. Konstantinus Monomakhos da (İ.S. 1042 - 1055) İ.S. 1045'de Kaliph Al Mustensir'e ipek kaplı 50 sandık ve 1000 adet ipek kıyafet göndermiştir.¹⁸⁹

Bizans içindeki kullanım alanlarına bakıldığında ipeğin imparatorluk, sivil ve litürjik kullanımıyla karşılaşırız. İpeğin sivil kullanımını hem erguvan rengi dışındaki kıyafetler hem de örtüler ve perdeler gibi ev ürünleri oluştururken, dini kullanımını da dini kıyafetler, altar örtüsü, perdeler ve katedra örtüsü oluşturur. İ.S. IX. yüzyıldan sonra ipek, lüks obje olarak değerlendirilmiş, değeri de altın ve diğer değerli maddelere eşit olarak belirlenmiştir. (Ek F) İ.S. XI - XII. yüzyılları kapsayan Komnenos hanedanı döneminde ise ipek endüstrisi altın çağına ulaşmıştır. Bu dönemde ipek üretiminde Konstantinopolis, imparatorluk içinde açılan yeni atölyelerle ipek üretim merkezi olmaktan çıkmıştır. Bunlar içinde Atina, Selanik ve Teb ilk sıralarda yer almıştır. Bizans'ın ipek dokumalarının sonunu getiren olay ise Latinlerin İ.S. 1204'te Konstantinopolis'i istila etmesidir. Bu tarihten sonra Konstantinopolis'te ipek dokumacılığı, Palaiologos hanedanının sonuna kadar devam etse de artık eski parlak günlerinden çok uzak olmuştur.

¹⁸⁹ Anna Muthesius, *Studies in Byzantine and Islamic Silk Weaving*, (London: The Pindar Press, 1995). s.235.

2.1.2. Maden Eserler ve Kuyumculuk

Bizans İmparatorluğu açısından dokuma sanayi kadar önemli olan bir diğer endüstri kolu da maden işleme ve kuyumculuktur. Bu iki endüstri kolunun da gelişimi, ipek endüstrisine benzerlik göstermektedir. Maden eserler ve mücevherler başlarda imparatorluğun değişik yerlerinde üretilirken kurulan imparatorluk atölyeleriyle başkent Konstantinopolis, ipek gibi imparatorluğun en önemli maden eser ve mücevher üretim merkezi haline gelmiştir.

Bizans İmparatorluğu'nun maden eser üretimindeki başarısı ve devamlılığında Romalılar'dan devraldığı Anadolu ve Balkanlardaki zengin maden yataklarının etkisi büyüktür. Her ne kadar Bizans kaynakları bize Anadolu'daki maden yatakları hakkında sınırlı bilgi verse de İran, Ermeni, Türk ve Latin kaynakları, bu konudaki eksikliği gidermektedir.

Bu kaynakların tamamı özellikle Doğu Anadolu bölgesinde bakır madenlerinin varlığından bahseder. Bu bölgedeki madenlerin konumları hakkındaki bilgiler, Müslüman coğrafyacı ve seyyahlardan öğrenilmektedir. Bunlar içinde İ.S. V. yüzyıl sonlarında Pharbeli Lazarus, Ağrı bölgesindeki bakır madenlerini yazarken, İ.S. X. yüzyılda yaşamış olan Arap coğrafyacıları El-İştahri Muş, El Mukaddesi de Bitlis yakınlarındaki bakır madenlerinin varlığından söz etmişlerdir.¹⁹⁰ Doğu Anadolu'ya ek olarak Murgul ile Kuzeydoğu Karadeniz, Kastamonu, Samsun, Canik, Osmancık ve Sinop ile Pontus, Anadolu'nun diğer önemli bakır madenleridir.¹⁹¹

Bakıra ek olarak Anadolu'da altın madenleri de bulunmaktadır. Bu madenlerin varlığından ilk olarak imparatorluk kodekslerinde bahsedilir. Bunlardan ilki, İ.S. 370 yılında İmparator Valentianus, Valens ve Gratian tarafından hazırlanmış ve bu kodekste "Ekselans Valens'in buyruğuna göre bütün Doğuda altın arayanlar, sahipli araziden uzak durmalıdırlar." denmiştir. Altın madenleriyle ilgili ikinci kodeks ise İmparator Valentianus, Theodosius ve Arkadius tarafından hazırlanmıştır. Bu kodeksten de bu

¹⁹⁰ Oktay Belli ve İ. Gündoğ Kayaoğlu, *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi, Bakır Yatakları, Üretimi ve Atölyeleri*, (İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları, 1993). s.12.

¹⁹¹ Sümer Atasoy, "Bizans ve Osmanlı Devrinde Madenler," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yıllığı*, Sayı no 11: 31 - 36 (İstanbul: 1982), s.34.

dönemde Batı Anadolu'da yoğun bir madencilik yapıldığı anlaşılmaktadır. Armenia bölgesindeki altın madenleri nedeniyle Sasaniler ile Bizans İmparatorluğu arasında yaşanan sorunlar da bu bölgedeki altın madenlerinin varlığını kanıtlar.¹⁹² Bizans maden sanatı açısından vazgeçilmez olan gümüş ise, Anadolu'da yine Arap coğrafyacı ve seyyahlardan edindiğimiz bilgilere göre Muş, Amasya, Gümüşhane, Bayburt ve Kütahya civarında çıkarılmaktadır.¹⁹³

Bu madenlerin her biri farklı şekillerde elde edilir ve kendilerine has özellikleri nedeniyle de farklı işlemlere tabi tutulurdu. Bu madenler içinde altın, Yakın Doğu'da ilk keşfedilen ve işlenen madenlerden biridir. Dağ ırmaklarının içinde, alüvyon birikintileri arasında, kuvars kayaların içinde damar halinde mevcut olan altın, saf bir maden değildir. İçinde doğal olarak bakır, demir ve gümüş de bulunan altını bu madenlerden ayırıştırıp saf hale getirmek için kurşun, tuz, kükürt ve cıva kullanılmıştır.¹⁹⁴ Yumuşak bir maden olan altın, soğukken de dövülebilir ve bu özelliği nedeniyle hem döküm, hem de dövme teknikleri ile kolayca işlenebilir. Altının bu özelliklerinin yanında, doğa şartlarına dayanıklı, tekrar tekrar eritilip yeniden kullanılabilir olması birçok altın eserin günümüze gelmesini engellemiştir.

Bizans İmparatorluğu'nun maden endüstrisinde yoğun olarak kullanılmış olan gümüş, altının tersine doğada hem doğal hem de cevher olarak bulunmaktadır. Altın gibi dere yataklarında ve kayaların içinde damar halinde bulunan doğal gümüş, cevher gümüşe göre doğada çok daha az bulunmaktadır. Gümüş elde edilen başlıca cevherler ise galen ve gümüş klorürlerdir. Bu cevherler içinde bulunan gümüş farklı ayırıştırma yöntemleri kullanılarak saf hale getirilmiştir.¹⁹⁵ Çok yumuşak bir metal olduğu için gümüş daima bir miktar bakırla karıştırılarak kullanılmıştır.

¹⁹² Atasoy, a.g.e., s.32.

¹⁹³ Aynı, s.33 - 34.

¹⁹⁴ Ülker Erginsoy, **İslam Maden Sanatının Gelişmesi**, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978). s.8.

¹⁹⁵ Aynı, s.10.

İlk keşfedilen ve işlenen madenlerden bir diğeri olan bakır da gümüş gibi doğada hem doğal hem de cevher olarak bulunmaktadır. Doğal bakır, dere yataklarında veya bakır cevherlerinin aşınmış üst tabakalarında bulunur. Doğal bakır doğada daha az bulunurken, bakır cevherleri hem daha bol, hem de daha yaygındır. Altın ve gümüşten daha sert bir maden olan bakır, ne çok soğuk ne de çok sıcak halde dövülmeye elverişli bir yapıya sahip değildir. Bu nedenle işlenme esnasında bakırın sürekli olarak “tavlama” adı verilen ılıklaştırma işleminden geçmesi gerekmektedir.¹⁹⁶

Roma’dan devraldığı zengin madenlerden elde ettiği hammadde ile maden endüstrisi gelişen Bizans İmparatorluğu’nun başlıca üretim merkezi, İ.S. IV. yüzyılda kurulan imparatorluk atölyeleri ile hızlı bir gelişim gösteren başkent Konstantinopolis’tir. Başkentte üretilen diğer lüks objeler gibi maden eserler de öncelikle imparatorluk ailesi için üretilmiştir. İpek endüstrisinde görüldüğü gibi bu objeler de yabancılara hediye ve haraç olarak verildiği için dış siyasetin önemli bir ögesi haline gelmiştir. İmparatorluk ailesi için üretilen objelerin dışında lüks maden obje üretiminin bir diğer önemli kısmını litürjik objeler oluşturmaktadır.

Temeli Hıristiyanlık dinine dayanan Bizans İmparatorluğu’nda litürjik ayinler, büyük önem taşımaktadır. Ayinlerin imparatorluk adına bu kadar önemli olması, bu ayinlerde kullanılan litürjik objelerin de önemini ve değerini arttırmıştır. Temeli İsa’nın bedeni ve kanı olduğuna inanılan ekmek ve şarabın kutsanmasına dayanan Ökaristi ayini, Bizans litürjisinin ana ayinidir. Erken Bizans litürjisinde Ökaristi, incilin rahipler ve yardımcıları tarafından altardan templona taşındığı “Küçük Giriş” ile başlar. Bundan sonra paten (Ek G) içine konulmuş ekmek ve kalıs içine konulmuş şarabın altara getirildiği “Büyük Giriş” yapılır. Duaların edilmesi, ekmek ve şarabın dağıtılmasından sonra girişe benzer bir seremonik bir çıkışla ayin son bulur. Bu girişler ve çıkışlar esnasında rahip yardımcıları olan Diakonların elinde haçlar, mumlar ve dumanıyla edilen duaların tanrıya ulaştığını simgeleyen buhurdanlar bulunur. Ökaristi ayininde bu objelere ek olarak altara konan ekmeği sinek ve böceklerden korumak için kullanılan yelpaze, rahibin ayine başlamadan önce ellerini yıkaması için kullanılan ibrik ve trulla da kullanılır. Bu objelerin bir çoğu yalnızca litürjik ayinlerde değil, saray

¹⁹⁶

Erginsoy, a.g.e., s.11.

seremonilerinde de kullanılmıştır.¹⁹⁷ Ökaristi ayininde kullanılan bu objeler, Bizans dini işlevli lüks maden zanaatının temelini oluşturmaktadır. Litürjik objelerin değerli madenlere ek olarak bakır ve bronz gibi ucuz metallere de yapıldığı bilinmektedir. Bugün özellikle Orta Bizans dönemine ait birçok buhurdan, haç, ikona ve röliker müzelerimizde bulunmaktadır.¹⁹⁸

Maden endüstrisi de dikkatle örgütlenmiş olan imparatorluk loncaları vasıtasıyla denetlenmiştir. İpek endüstrisinin lonca teşkilatlanmasına benzer olarak maden loncaları da farklı uzmanlık alanlarına göre çeşitlilik göstermiştir. Buna göre gümüş işleyenlerle altın işleyenler farklı loncalar altında örgütlenmiştir. Bu iki lonca içinde değişik süslemelerde ve objelerde uzmanlaşmış zanaatkarlar arasında da farklı örgütlenmeler mevcuttur.¹⁹⁹ İpek ve maden loncaları arasındaki bir başka benzerlik de imparatorluk loncası tarafından üretilmiş olan lüks maden objelerin, ipekte olduğu gibi ilgili eparchın ya da imparatorun ismi ya da monogramıyla damgalanmasıdır.

Bizans İmparatorluğu'nun değerli madenlerin kullanıldığı bir diğer seçkin lüks obje endüstrisi de kuyumculuktur. İmparatorluğun erken dönemlerinde Helenistik ve Roma döneminin de sanat merkezleri olan Roma, İskenderiye ve Antakya'nın yanında Konstantinopolis, ancak ikinci derecede bir kuyumculuk merkezi iken, Büyük Konstantinus'tan itibaren erken dönem imparatorlarının kuyumcu ve cam zanaatkarlarına uyguladığı vergi muafiyeti, bu endüstri kolu üzerindeki teşvikleri ve zanaatkarların geliştirdiği kendine özgü form, desen ve teknikleri ile başkent, İ.S. VI. yüzyılda imparatorluğun kuyumculuk merkezi haline gelmiştir.²⁰⁰ Bizanslılar, mücevher endüstrisi için gerekli olan hammadde ihtiyacını, sahip olduğu kaynakların yanında etkin bir hammadde ithalatı ile de karşılamıştır. Bu sebeple imparatorluğun önemli bir kuyumculuk merkezi olan Konstantinopolis, aynı zamanda Hindistan, İran ve İran

¹⁹⁷ Meryem Acara, "Bizans Ortodoks Kilisesinde Litürji ve Litürjik Eserler", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**. Cilt no: 15, Sayı no 1: 183 - 201, (1998), s. 188 - 196.

¹⁹⁸ Brigitte Pitarakis, "Bakırcılar, Bizans Dönemi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**. Cilt no: 1: 552 - 553, (İstanbul: 1993, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı).s.552.

¹⁹⁹ Rice, **a.g.e.**, s.159.

²⁰⁰ Gülgün Köroğlu, "Bizans Kuyumculuğu," **P Sanat Çağlar Boyunca Takı ve Mücevher**, Sayı no 17: 26 - 41, (İstanbul: 2000). s.30.

Körfezi'nden getirilen elmas, safir, yakut, zümrüt gibi değerli taşlar; fildişi ve inci gibi değerli organik maddelerin de toplanma merkezi olmuştur.

Diğer lüks obje üretimi ve kullanımında gördüğümüz katı hiyerarşik sistem ve devlet denetimi Bizans mücevher endüstrisi için de geçerlidir. Her erkek ve kadın altın yüzük takma hakkına sahip olsa da altın ve değerli taşlardan oluşan mücevherlerin yaygın kullanımı imparatorluk ailesi ve kiliseye aittir. Justinianus'un incilerin, zümrütlerin ve safirlerin kullanımını imparatorluk ailesinin kullanımına veren İ.S. 529 tarihli kodeksi bu sistemin varlığını destekler niteliktedir.²⁰¹ Aynı kodeks, en kaliteli ürünlerin yalnızca saray içindeki imparatorluk atölyelerinde üretilebileceğini ve hiyerarşik olarak statülenmiş mücevher zanaatkarlarının da yalnızca imparator, ailesi ve kilise için üretim yapabileceğini de emreder.²⁰² İmparatorluk atölyeleri, darphaneye bağlı olarak çalışmış ve imparatorluk loncaları tarafından denetlenmiştir. Bu loncalarda da zanaatkarlar, farklı uzmanlık alanlarına göre örgütlenmişlerdir. Buna göre altın ve gümüş işleyenler farklı loncalar altında örgütlenirken kuyumculukta yaygın olarak kullanılan granül ve telleri işleyen ve bunların içini mineyle dolduran zanaatkarlara ayrı çalışma yerleri verilmiş ve bu zanaatkarlar farklı loncalar altında örgütlenmiştir.²⁰³ İmparator ailesi ve kilise için üretim yapan imparatorluk atölyelerinin yanında halk için üretim yapan atölyeler de mevcuttur. Satış yerleri Mese Caddesi üzerinde yer alan bu atölyelerde üretilen mücevherlerde de altın, gümüş gibi madenler, değerli ve yarı değerli taşlar kullanılmıştır. Buna ek olarak düşük gelirli Bizanslılar için de bronz, demir ve bakır gibi ucuz metaller ile Roma döneminden itibaren değerli ve yarı değerli taşları taklit etmek için kullanılmış olan camın kullanıldığı ucuz mücevherler de üretilmiştir. Bu düşük kaliteli mücevherlerde altın ve gümüş gibi değerli takıların kalıpları kullanılarak bu değerli takıların taklit edildiği bilinmektedir. Halk için üretim yapan bu atölyelerde saray ve kilise için üretilen kuyumculuk örneklerinin zenginliğini ve bolluğunu bulmak mümkün değildir.

²⁰¹ Clare Phillips, *Jewelry, From Antiquity To The Present*, (New York: Thames and Hudson, 1996), s.33.

²⁰² Aynı, s.34.

²⁰³ Rice, *a.g.e.*, s.159.

mücevherlerdir. Buna ek olarak rölikerler ve sarkaç haçlar hem erkek hem de kadınların nazar, hastalık ve kötülöklere karşı koruyucu özellikleri olduğuna inandıkları takılardır ve bu nedenle yoğun olarak kullanılmıştır.²⁰⁷

Bizanslılar için oldukça önemli ve imparatorluğun tüm dönemlerinde vazgeçilmez olan mücevherler, imparatorluğun ilk yüzyıllarında teknik ve kullanılan motifler açısından Roma döneminin devamı niteliğindedir. Hristiyan motif ve formlarının oldukça yaygınlaştığı İ.S. V. İle VII. yüzyıllar arası Bizans mücevher sanatının en verimli dönemidir. Bu dönemde Bizans kuyumculuğunda Antik Dönem sanatının etkilerinin azaldığı, bunun yerine daha çok Hristiyan inancıyla ilgili kişiler, dini konular ve sembolik anlamları olan bitki, hayvan ve geometrik şekillerin işlendiği görölmektedir.²⁰⁸ Mücevher sanatının bu yüzyıllar arasındaki bu gelişiminde imparatorluğun en geniş sınırlarına ulaşması ve bu yayılma doğrultusunda artan zenginliği doğrudan etkilidir. Bu dönem ve sonrasında Konstantinopolis'te üretilen takıların diğere bazı lüks objelerin aksine yalnızca ülke içinde kalmayıp ihraç edildiği de bilinmektedir. Balkanlar, Rusya, Avrupa'nın değişik yerlerinde Bizans mücevherlerinin bulunması ve bir Çin kralının mezarında ele geçen İ.S. VII. yüzyıla ait bir Bizans kolyesi bu ihracatı gösteren kanıtlardır.²⁰⁹ Bizans mücevherleri, İ.S. 726 - 842 yılları arasındaki İkonoklazma Dönemi'nde yaşanan düşman saldırıları, veba salgınları ve depremler nedeniyle sarsılan imparatorluk ekonomisine paralel olarak mücevher endüstrisinde de gerileme görölmüştür. Bu dönemde üretilen mücevherlerde tasvir kırıcı harekete paralel olarak dini kişilerin tasvirlerinden kaçınılmış, örgü ve geometrik motifler, hayvan, bitki motifleri ve haç kullanılmıştır. Kuyumculuktaki bu gerileme süreci, İkonoklazma Dönemi'nin ardından son bularak Bizans kuyumculuğu tekrar bir gelişim sürecine girmiştir. Özellikle İ.S. X. yüzyıldan sonra emay tekniğinde büyük gelişmeler görölmüş ve bu teknik, litürjik eşyaların yanında takılarda da kendini göstermiştir. İ.S. 1204 Latin İstilasından sonra ise diğere bir çok lüks ürün endüstrisi gibi kuyumculuk endüstrisi de ağır yara almış ve eski muhteşem günlerine bir daha

²⁰⁷ Gülgün Köroğlu, *Anadolu Uygarlıklarında Taki*, (İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2004),s.45.

²⁰⁸ Aynı, s.39.

²⁰⁹ Aynı, s.43.

ulaşamamıştır. Bizans imparatorlarının büyük önem verdiği ve koruduğu lüks obje endüstrilerinden biri olan kuyumculuk, imparatorluğun yıkılmasından sonra da tamamen yok olmamış etkisi Avrupa, Balkan, İslam ve Osmanlı kuyumculuk sanatı içinde uzun süre yaşamıştır.²¹⁰

2.1.3. Fildişi

Geç Antikçağ ve Erken Ortaçağ'da, diptikon, triptikon, ikonalar, mobilya ve kapı aplikeleri gibi sanatsal ve işlevsel lüks sanat ürünlerinin üretiminde kullanılan temel organik madde olan fildişi, Bizans İmparatorluğu'nda diğer değerli hammaddeler gibi ticaretine önem verilen ve endüstrisi devlet tarafından denetim altına alınmış bir maddedir.

Erken Bizans kaynaklarından anlaşıldığı üzere, diğer lüks obje endüstrilerinin imparatorluk içindeki gelişiminin tersine Konstantinopolis, imparatorluğun kuruluşundan itibaren fildişi oymacılığının merkezi olmuştur.²¹¹ Konstantinopolis dışındaki herhangi bir Bizans merkezinde fildişi oymacılığının varlığını gösterecek yazılı ya da arkeolojik kaynağın bulunmaması, bu düşünceyi destekler niteliktedir. Buna ek olarak Helenistik dönemin fildişi oymacılığının merkezi olan İskenderiye'deki arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkarılan İ.S. IV. yüzyıla ait kemik objelerin çokluğu, kemiğin fildişi yerine kullanılmaya başlandığı ve bu merkezin Erken Bizans Dönemi'nde artık fildişi oymacılığının merkezi olmadığını gösterir. Fildişi oymacılığının başkentteki bu gelişiminin sebepleri arasında Konstantinopolis'in imparatorluk ticaretinin merkezi olması nedeniyle hammaddeye kolay ulaşabilmesi, diğer Bizans merkezlerinin fildişi oymacılığının yüksek kalitesini oluşturacak koşulları sunamaması ve imparatorların fildişi endüstrisini ve zanaatkarlarını koruyan kanunlar çıkarması kuşkusuz en önemlileridir. Bu kanunlardan biri İmparator Theodosius'un (İ.S. 379 - 395) kodeksidir. (Codex Theodosianus) Bu kodeksin bir bölümünde fildişi zanaatkarları, zanaatlarını geliştirmeleri ve çocuklarına öğretebilmeleri için, sivil yükümlülüklerden muaf tutulmuş zanaatkarlara dahil edilmiştir.²¹² Fildişi

²¹⁰ Köroğlu, a.g.e., s.34.

²¹¹ Bizanslı coğrafyacı Cosmas Indicopleustes İ.S. IV. yüzyılın ikinci yarısında fildişi oymacılığının tam faaliyete olduğunu yazar. (Cutler: *The Craft of Ivory*.s.23.)

zanaatkarlarını koruyan kanunların varlığına rağmen bu zanaatkarların örgütlenmelerine dair bilgilerimiz yetersizdir. Dokuma ve metal işçiliğinden farklı olarak fildişi oymacılığının kalabalık bir zanaatçı topluluğu gerektirmemesi ve başkent imalatı fildişi objelerde görülen oymacılık çeşitliliği başkentte çok sayıda fildişi atölyesinin ve zanaatkarının varlığına işaret eder. (Ek J)

Afrika ve Hindistan ile yapılan ticarete bağlı olan fildişinin egzotik kökenin çekiciliği ve parlak doğasına olan ilgi hiçbir zaman azalmamış olsa da fildişinin ulaşılabilirliği çağlar içinde çok fazla değişiklik göstermiştir.²¹³ Fildişinin organik bir madde olması imparatorluğun fildişine ulaşılabilirliğini etkileyen en önemli sebeplerden biridir. Fildişine ulaşılabilirlik, fildişi objelerin imparatorluğun dönemleri içindeki üretimin boyutlarında belirleyici rol oynamıştır.

Antik kaynaklar, Erken Bizans döneminde İ.S. IV. yüzyılın başından İ.S. VI. yüzyılın ortalarına kadar fildişinin ucuz bir hammadde olduğunu gösterir. Bu kaynakların en önemlisi, Diokletianus'un İ.S. 301 tarihli fiyat listesidir. Bu listede fildişinin her poundunun²¹⁴ fiyatı, aynı ağırlıktaki gümüşün 14'te 1'i kadar verilirken, ipek de fildişinden yirmi dört kez daha pahalı olarak kaydedilmiştir.²¹⁵ Erken Bizans dönemine ait çok sayıda fildişi obje olmasının en önemli sebebi kuşkusuz fildişinin ucuz olması ve kolay ulaşılabilir olmasıdır. Başkentteki bu dönemde üretilen fildişi objelerin büyük çoğunluğunu dini konulu levhalar, konsül ve imparatorluk diptikonları oluşturmaktadır. Bu diptikonlarda konsüllerin tasvirleriyle birlikte tiyatro, sirk sahneleri, dini konulu tasvirler ve hayvan mücadeleleri yer almaktaydı.²¹⁶ Bu objelerin tamamının dekoratif tasarımında sahne ve figürleri çevreleyen rozet şeritleri görülmektedir.

²¹² Anthony Cutler, *The Craft of Ivory*, (Washington:1985, Dumbarton Oaks Byzantine Publications No. 8),s 23.

²¹³ *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, (Oxford: Oxford University Press, 1991). s.1026.

²¹⁴ 1 Pound, 0.454 kilograma eşittir.

²¹⁵ Cutler, *a.g.e.*, s.25.

²¹⁶ Yıldız Ötügen, "Bizans Mimarlığı ve Sanatı" *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt no: 1, (İstanbul: Yapı - Endüstri Merkezi Yayınları, 1997).260.

Erken Bizans dönemini takip eden İkonoklazma döneminde Filistin'deki Hıristiyan atölyelerinde üretim görülse de başkent atölyelerindeki fildişi oymacılığına dair hiçbir kanıt yoktur. Fildişi oymacılığının bu dönemde kesintiye uğramasında bu dönemde yaşanan Arap akınları sonucunda Konstantinopolis'in fildişine ulaşımının kesilmesi olasıdır.²¹⁷

Fildişi ticaretinin yeniden başladığı İkonoklazma sonrasında Bizans İmparatorluğu'nun en önemli hammadde kaynaklarından biri olan Doğu Afrika Arapların elindeydi. Fildişi ticaretinin yeniden başladığı Orta Bizans döneminde başkentteki fildişi sanatı gelişim göstermiş ve farklı nitelikte eserler üretilmiş ancak fildişi, Erken Döneme göre daha zor elde edilir ve buna bağlı olarak da pahalı bir zenginlik simgesi haline gelmiştir. Bu dönemde fildişi, heykelciklerde, ikonalarda, rölikerlerde, kutularda ve kitap kapaklarında kullanılmış; Erken Bizans dönemindeki diptikon ve triptikonlar (Ek K) da üretilmeye devam edilmiştir. Fildişi objeler içindeki kutular, bu dönemde özellikle zengin aileler arasında düğün hediyesi olarak yaygınlaşmıştır. Buna ek olarak ikonalar, diptikon ve triptikonlar da zengin ailelerin evlerinde kullanılmıştır. Kitap kapakları ise Batıya en fazla ihracatı yapılan fildişi objelerden biri olmuştur. Fildişi kitap kapakları üzerinde, kullanılacağı kitabın içeriğine uygun tasvirler bulunmaktadır. Diğer fildişi objelerden farklı olarak bu objelerin kullanıldığı kitaplar, kitap kapaklarının tarihlendirilmesine imkan tanımaktadır. Batıya yapılan bu ticaret Avrupa'nın İ.S. XI. yüzyılda ham fildişine ulaşmasıyla son bulmuştur. Aynı yüzyılın sonlarına doğru fildişi eserlerin sayısı azalmaya başlamıştır.²¹⁸ Antik kaynakların fildişinin kullanımı, fiyatları konusundaki suskunluğu ve günümüze ulaşan malzemenin sayısındaki azlık, bu maddenin bu dönemde pahalı bir obje olması ile ilgili olmalıdır.²¹⁹ Fildişinin fiyatının yüksek olması ve ulaşılabilirliğinin zor olması, zanaatkarları fildişi objelerin kemik imitasyonlarını yapmaya ya da aynı obje üzerinde kemik ile fildişini beraber kullanmaya itmiştir. Kemik, hayvanların eti ya da derisi için kesildiği her yerde bolca ve ucuz olarak bulunabilen organik bir maddedir. Kemığın

²¹⁷ The Oxford Dictionary of Byzantium II, (Oxford: Oxford University Press, 1991). s.1026 - 1027.

²¹⁸ Ötügen, a.g.e., s.260.

²¹⁹ Anthony Cutler, "The Industries of Art" *The Economic History of Byzantium*. Ed.:Angeliki E. Laiou (Washington D.C.:Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002).s 579.

ayrıca yumuşak bir madde olması nedeniyle hızlı ve kolay işlenebilir oluşu fildişi yerine kullanılmasının diğer sebeplerindendir. Kemiğe ek olarak yine İ.S. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kemik gibi ucuz ve kolay işlenebilen bir madde olan steatit (sabuntaşı) fildişinin yerine kullanılmaya başlanmış, İ.S. XII ve XIII. yüzyılda ise tamamen fildişinin yerini almıştır.

2.1.4. Cam

Diğer endüstriyel maddelerden farklı olarak doğada saf olarak bulunmayan cam, silis, potas, soda ve kireç gibi birkaç hammaddenin birbirine karıştırılıp, 1500 °C gibi yüksek bir sıcaklıkta eritilmesiyle oluşturulan bir maddedir.²²⁰ Camın saydam ya da yarısaydam, kolay biçim alan, ısıya dayanıklı ve renklendirilebilen bir madde olması, estetik bir çekiciliğe sahip olmasına ve aydınlatma başta olmak üzere bir çok değişik işleve yönelik kullanılmasına neden olmuştur. Diğer objeler gibi cam da günlük kullanıma yönelik olarak üretildiği gibi lüks obje olarak da üretilmiştir.

İnsan tarafından yapılan en erken el sanatlarından biri olan camın yapımına ne zaman başlandığı bilinmese de yapım ve dekorasyon tekniklerinin tarihsel dönemler içinde devinimli olarak ilerleme gösterdiği görülmüştür. Bizans İmparatorluğu'ndaki cam endüstrisi hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Bunda camın aşırı kırılğan bir nesne olması nedeniyle günümüze çok az örnek kalması ve bu konuyu içeren yazılı kaynakların azlığı etkili olmuştur. Günümüze kalan bu sınırlı antik kaynakların ışığında Bizans İmparatorluğu'nda camın imparatorluğun erken dönemlerinden itibaren üretildiğini görmekteyiz. Geleneğini, camın yaygın bir kullanım aracı haline geldiği Roma döneminden alan Bizans İmparatorluğu'nda cam zanaatkarı anlamına gelen "hyalopsos" terimi papirüslerden, aziz metinlerinden ve kitabelerden bilinmektedir.²²¹ Fildişi ve diğer bazı lüks obje endüstrilerinde görüldüğü gibi Bizans imparatorlarının çıkardıkları kanunlarla cam zanaatkarlarını da sivil sorumluluklardan muaf tutması, hem başkentteki erken dönem cam endüstrisinin varlığına dair kanıt olması, hem de imparatorların cam endüstrisine verdikleri önemin göstergesi olması nedeniyle önemlidir. Bu kanunlardan ilki, İmparator Konstantinus tarafından İ.S. 337'de

²²⁰ Üzlifat Özgümüş, *Anadolu Camcılığı*, (İstanbul: Pera Turizm Yayınları, 2000).s.3.

²²¹ The Oxford Dictionary of Byzantium II, (Oxford: Oxford University Press, 1991).s.853.

buluntular mevcuttur. Ancak yine de bu dönemlerdeki cam üretimi hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır.

Cam, Bizans İmparatorluğu'nda günlük kullanım objelerinin, aydınlatma elemanlarının, pencere camlarının ve lüks objelerin üretiminde kullanılmıştır. Lüks obje olarak gördüğümüz cam eserlerin önemli bir bölümünü üzerine bir figür, hayvan ya da geometrik desen işlenmiş bir altın varagın iki cam arasına yerleştirilmesiyle yapılan "altın sandviç" tekniğinde yapılmış eserler, boya ile dekore edilmiş cam eserler ve litürjik eserler oluşturur. (Ek L) Bu eserler, İ.S. 1204'teki Latin İstilasası sırasında yağmalanarak Batıya götürülmüş eserler arasındadır ve bu nedenle günümüze kalan az sayıdaki örnekler de Avrupa'daki müze ve koleksiyonlarda yer almaktadır. Günlük kullanıma yönelik objelerin çoğunluğunu değişik derinliklerdeki içbükey kaseler, küçük silindirik şişeler, bardaklar ve uzun boyunlu şişeler oluştururken aydınlatma elemanları da kilise polikandilyonlara oturan kadeh biçimli kandillerden oluşur. Bu formların tamamı tüm Akdeniz'de yaygın olarak kullanılmış formlardır. Bizans İmparatorluğu'nda camın yoğun olarak kullanıldığı bir başka alan da mimari dekorasyondur. Cam, yapı dekorasyonunda vitray ve mozaikleri oluşturan tesseralar olarak karşımıza çıkar. Konstantinopolis'teki Pantokrator Kilisesi (Zeyrek Camii) ve Khora Manastırı Kilisesi'nin (Kariye Camii) alanlarında bulunan Bizans boyalı pencere camlarının görkemli örneklerini gösteren parçalar bulunmuştur. Bu parçalar, İ.S. XII. yüzyılın başında Konstantinopolis'teki bir atölyeye atfedilir. Kariye Camii'nde bulunan parçalar üzerinde yapılan kimyasal analizler de bu parçaların yerel üretim olabileceğini göstermiştir.²³⁰ Konstantinopolis'teki cam atölyelerinin üretiminin önemli bir kısmını da cam tesseraların kesildiği renkli cam çubuklar ve cam tabakaları oluşturur. Bir yapı dekorasyonu olarak mozaik, İ.S. VI. yüzyıldan İ.S. X. yüzyıla imparatorluğun her yerinde kullanılmıştır. Küçük cam küplerle, fırçayla elde edilen elde edilen etkiyle karşılaştırılabilecek bir etki sağlamak çok büyük ustalık gerektirse de Bizanslılar yapılarını dekore ettikleri mozaikle bu güç tekniğin olağanüstü ustaları olduklarını kanıtlamışlardır. Camlar, atölyelerden renkli tabakalar olarak çıkar ve mozaik ustalarına tabaka olarak gönderilirdi. Daha sonra bu tabakalar en küçükleri gözbebekleri, daha büyükleri giysi ya da arka plan için kullanılmak üzere istenen boyutlarda küp biçiminde

²³⁰

François ve Spieser, a.g.e., s.595.

çubuklara bölünürdü. Mozaik yapımında kullanılan küpler bu çubuklardan kesilirdi. Yapı dekorasyonunda mozağin yoğun olarak kullanılması çok fazla tabaka, dolayısıyla da tessera üretimine işaret eder. Yapıların dekorasyonunda çok büyük sayılarda tesseraya ihtiyaç duyulmaktaydı. Bir cam tessera'nın tahmini ağırlığının 5 gram olduğu düşünülürse Justinianus döneminde yapılmış olan Ayasofya için 400 tondan fazla tessera'nın kullanıldığını görürüz. Cyril Mango Monreale'deki mozağin üretimi için gereken cam tessera'ların sayısını 1 milyon olarak tahmin etmiştir. Bu da yaklaşık 5 tonluk bir ağırlık anlamına gelir. Konstantinopolisli mozaik ustaları, başkent dışındaki işler için de Konstantinopolis üretimi cam tabakaları kullanmışlardır. II. Nikephoras (963 - 969) tarafından Kordoba emirine cami dekorasyonu için gönderilen mozaik zanaatkarlarının kullanacakları tessera'ları da beraberinde götürdükleri bilinmektedir.²³¹ Bu birkaç örnek bile başkentteki cam endüstrisinin üretiminin ne kadar büyük boyutlarda olduğunu göstermektedir. Başkentte yer alan mozaikle dekore edilmiş diğer yapılar da düşünüldüğünde bu endüstrinin gücü daha iyi anlaşılmaktadır.

231

François ve Spieser, *a.g.e.*, s.595.

SONUÇ

Doğu Roma İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'nun sınırlarındaki barbar akınları, ülke içindeki köle isyanları, sosyal çalkantı ve tüm bunların sonucunda ortaya çıkan ekonomik çöküntüden imparatorluğu kurtarmak adına İmparator Konstantinus'un doğuya ikinci bir başkent kurmasıyla ortaya çıkmıştır.

Yeni bir başkent olan Konstantinopolis, ticaret ve endüstrinin merkezi durumundaki Doğuya yakınlığı, Doğu - Batı ticaretinin merkezinde yer alması ve Batıdaki barbar akınlarından uzak olması gibi coğrafi konumunun getirdiği avantajlar nedeniyle hızla büyümüş ve gelişmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun ekonomik tarihi incelendiğinde ekonominin ağırlıklı olarak tarım ve vergi gelirlerine bağlı olduğu görülür. İmparatorluk ekonomisinin temelini oluşturan bu gelirlerin çoğunluğu ise başkent dışındaki eyaletlerden elde edilmiştir. Bu ekonomik sistem içinde Konstantinopolis, imparatorluğun diğer kentlerinden daha farklı bir yerdedir. Bunun sebebi, Konstantinopolis'in bahsi geçen coğrafi avantajlarının yanında imparatorluğun siyasi karakteridir. Bizans İmparatorları, imparatorluğun tüm dönemlerinde Konstantinopolis'te doğabilecek bir kargaşanın imparatorluk içinde büyük krizler yaratabileceğini düşündükleri için başkent halkının mutluluğu ve refahının üst düzeyde olmasına dikkat etmiş, bu nedenle de diğer eyaletlere çok fazla önem vermemişlerdir. Konstantinopolis, imparatorluğun kurulduğu ilk yıllardan itibaren ticaret ve endüstri merkezi olmuştur.

Bizans endüstrisi, iki farklı alanda incelenir: Günlük kullanıma yönelik üretim ve lüks obje üretimi. Günlük kullanıma yönelik üretim, halkın günlük yaşamlarında kullandığı dokuma, maden ve cam gibi maddelerin düşük ve orta kaliteli üretimlerini kapsar. Lüks obje üretimi ise saray ve kilisenin ihtiyaçlarına yönelik maden, taşlar, ipek, fildişi gibi değerli ve yarı değerli maddelerden yapılan üretimdir. Bizans imparatorları, her iki üretime de önem vermiş ve devamlılığını sağlamaya yönelik önlemler almışlardır. Bu önlemler arasında en dikkate değer olanları imparatorların üretim ile ilgili yayınladıkları kanunlar ve üretimi bir çatı altında toplayarak, hammadde alımından ürünün satışına kadarki her aşamasını devlet denetimi altına almak için kurdukları lonca

teşkilatlanmasıdır. Bizans İmparatorluğu'nun üstün zevkini ve zanaat yeteneklerini göstermesi açısından ayrıca büyük önem taşıyan lüks obje üretimi, daha ayrıcalıklı bir konumda yer alır. Günlük kullanım objelerinden farklı olarak lüks objeler, saray çevresinde kurulan imparatorluk atölyelerinde üretilmiş ve bu atölyeler de kamu loncaları altında değil, imparatorluk loncaları altında örgütlenmiştir. Üretilen ürünlerin önemiyle orantılı olarak bu loncalara bağlı zanaatkarlar da vergi muafiyeti ve devlet törenlerine katılabilme hakkı gibi bazı imtiyazlara sahip olmuşlardır.

Lüks objeler, taşıdıkları ince zevk ve üstün zanaat yeteneği nedeniyle başta Avrupa olmak üzere tüm Ortaçağ devletleri tarafından büyük bir arzuyla istenmiştir. Ancak Bizans İmparatorluğu'nun bu ürünlere koyduğu ihracat yasağı, bu ürünlerin ülke sınırları içinde kalmasına neden olmuştur. İmparatorluk adına önemli bir gelir kaynağı olabileceken imparatorların bu ürünlerin ülke sınırları içinde kalması yönünde göstermiş oldukları hassasiyet, bu ürünlerin nadirliğini ve değerini korumak içindir. Lüks objelere gösterilen bu önem, bu objelerin Bizans dış politikasının önemli bir ögesi olmasını sağlamıştır.

Kaynaklar bazı lüks objelerin üretiminin dönemler içindeki yoğunluğu hakkında yetersiz kalsa da imparatorluk ekonomisinin dönemler içinde göstermiş olduğu değişikliklerin lüks obje üretimini etkileyen en önemli etken olduğu söylenebilir. Buna göre, imparatorluğun geniş sınırlara, güçlü bir ticarete ve güçlü bir para ekonomisine sahip olduğu Erken Bizans Dönemi, lüks obje üretiminin de en hareketli ve verimli olduğu dönemdir. Bu dönemde yalnızca lüks obje üretimi için değil kamu üretimi içinde hayati önem taşıyan hammaddeye ulaşılabilirlik, imparatorluğun aktif ticareti ve güçlü para ekonomisi sayesinde kolaylıkla sağlanmıştır. Erken Bizans dönemini takip eden, Arap akınları ve tasvir kırıcı hareketin yarattığı bunalımın görüldüğü İkonoklazma dönemi, ekonomide de gerilemeye neden olmuştur. Ekonomideki bu gerileme başkentteki lüks obje üretimini de kısıtlamıştır. İkonoklazma döneminin sona ermesinden sonra başlayan Orta Bizans Dönemi ise imparatorluğun yeniden canlanmaya başladığı, yeni ticaret ilişkileri kurduğu ve toprak kazanmaya başladığı bir dönemdir. Nikephoros Phokas, II. Basileios gibi imparatorların reformları ve askeri başarıları sonucunda görülen Bizans sosyal yaşamı ve ekonomisindeki bu düzelme, lüks

obje üretiminde de canlanmaya neden olmuştur. Bizans İmparatorluğu'nun tüm kurumlarına olduğuna olduğu gibi endüstrisine de onarılamaz darbe vuran olay ise başkentin İ.S. 1204 yılında işgal edilip yağmalanmasıdır. Bu yağma nedeniyle Bizans İmparatorluğu'nun lüks objelerinin çoğunluğu bugün Avrupa'daki müze ve koleksiyonlarda yer almaktadır. Başkentte görülen kısa süreli Latin hakimiyetinden kurtulduktan sonra Bizans İmparatorluğu bir restorasyon dönemine girmiş olsa da denizlerdeki ticari hakimiyetini güçlü İtalyan şehirlerine kaptırmış, topraklarının dolayısıyla gelirinin büyük çoğunluğunu kaybetmiştir. Bu çeşit bir kargaşanın içinde Bizans lüks obje endüstrisi de zayıflamış ve birkaç zanaat kolunda varlık gösterebilmiştir.

Sonuç olarak bu çalışmamızda bu güne kadar derslerimizde ve kitaplarda gördüğümüz ve hayranlık duyduğumuz Bizans lüks objelerinin üretim aşamaları ve imparatorluk içindeki yeri, tarihsel dönemler içinde incelenmeye çalışılmıştır. Bütünü oluşturan her ayrıntıda ince bir zevk ve üstün bir ustalık görülen bu lüks objeleri yaratan zanaatkarların Bizans İmparatorluğu içindeki yeri ve bu objelerin üretim aşamasındaki koşullarını göstermek de çalışmamızdaki bir başka amacımızdır.

Çalışmamızın Bizans sanatı alanında Türkçe kaynak sıkıntısı çeken tüm sanat tarihçilerine kaynak olması ve benzeri çalışmalara yardımcı olması en büyük dileğimizdir.

EKLER*

	<u>Sayfa</u>
A. Bizans İmparatorluğu'nda Kullanılmış Para Birimleri	101
B. Bizans İmparatorluğu'nda Bazı Lüks Objelerin Fiyatları	102
C. Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu	103
D. Bizans İmparatorluğu Döneminde Ege Denizi Rotası	104
E. Konstantinopolis	105
F. Başkent Üretimi İpek Örneği İ.S. 1000	106
G. Başkent Üretimi Gümüş Paten İ.S. IX - X. yüzyıl	107
H. Ravenna St. Vitale Kilisesi Mozaik Örnekleri	108
I. Başkent Üretimi Küpe Örneği İ.S. 969 - 76	109
J. Afrika Fili ve Fildişi Zanaatkarı, Marciana Bib.	110
K. Başkent Üretimi Fildişi Triptikon Örneği İ.S. X. yüzyıl	111
L. Gümüş Tutamaklı Cam Paten Örneği İ.S. X - XI. Yüzyıl	112

* Ek C, D ve E'de yer alan haritaların çizimleri İtir Ekim TİYEKLİ tarafından yapılmış olup, grafik tasarım ve renklendirmeleri Özgür Cem SELVİ tarafından gerçekleştirilmiştir.

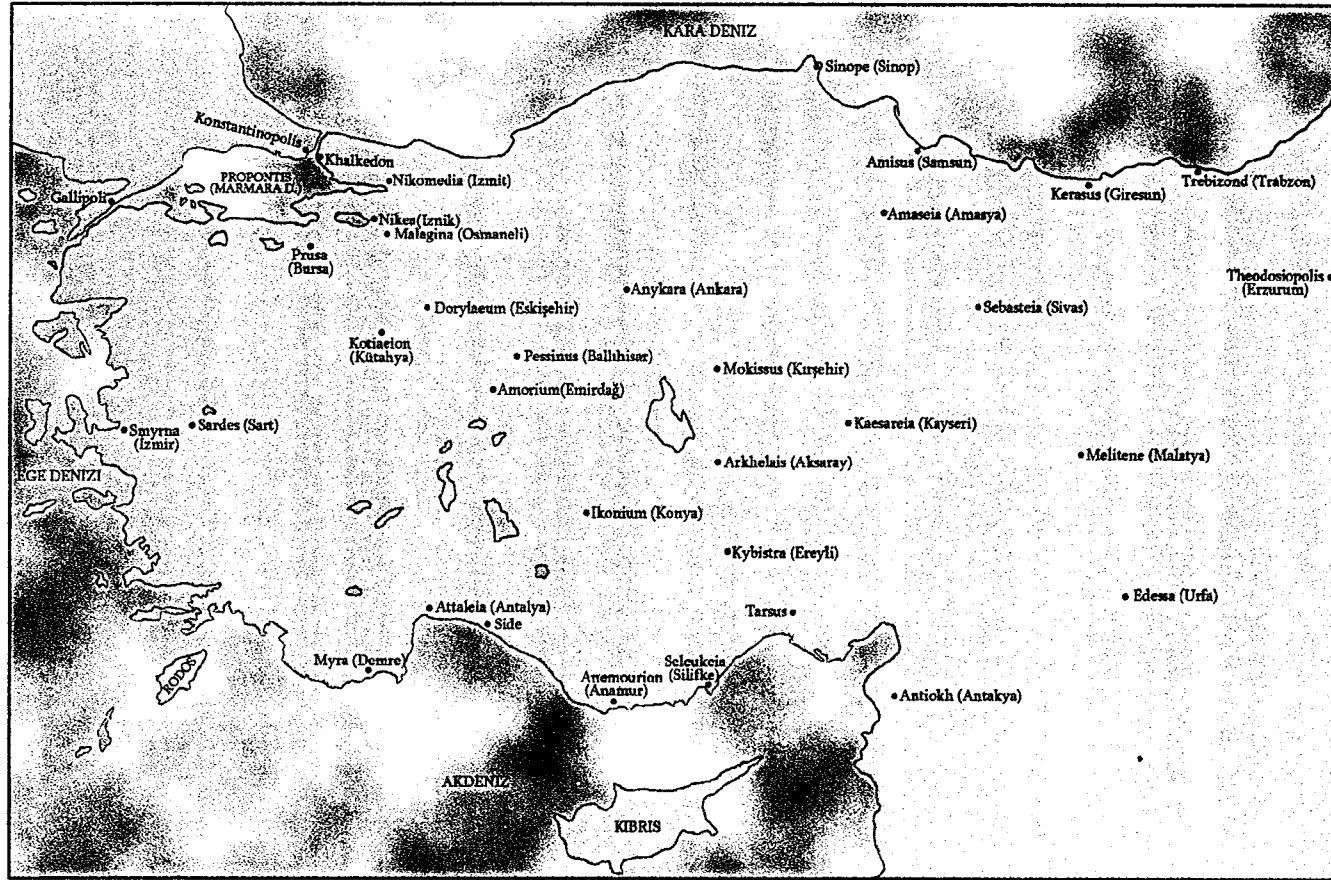
EK A

Yüzyıl	Objenin Türü	Fiyat
Bazı Giysi Fiyatları		
İ.S. VI. yy.	İpek Kıyafetler	72 Solidus
İ.S. 940	Erguvan Kemer ve İmitasyonlar	1, 1/3, 2/3 Nomismata
İ.S. 940	İpek Tunikler	12 - 6 Nomismata
İ.S. 1022	İki kadın Giysisi	1 altın parçası
İ.S. XIII. yy.	3 İpek Kaftan	72 Hyperpyron
İ.S. XIII. yy.	Safran Renkli Giysiler	10 Hyperpyron
İ.S. XIII. yy.	1 Yün Palto	Birkaç Hyperpyron
İ.S. XIII. yy.	Trabzon'dan Kürk Süslü Bir Palto	12 Nomismata
İ.S. 1292	Tavşan Derisi Bir Manto	2 Hyperpyron
Mücevherler ve Gümüş		
Objeler		
İ.S. 1365	2 Çift Küpe ve Yüztük	12 Hyperpyron
İ.S. 1384	İnci ve Değerli Taşlı Küpeler	48 Hyperpyron
İ.S. 1384	İnci ve Değerli Taştan Kolye Ucu	36 Hyperpyron
İ.S. 1365	Gümüş Bilezikler	4 Hyperpyron
İ.S. 1364	Gümüş Kemer	18 Hyperpyron
İ.S. 1368	Elmas Taşlı Yüztük	40 Hyperpyron
İ.S. 1437	2 Küçük Kupa ve Kaşık	25 Hyperpyron
Litirjik Objeler		
İ.S. 514 - 523	Altın Paten (11 kg.)	360 Nomismata
İ.S. 523 - 526	Altın Paten (44.1 kg.)	1440 Nomismata
İ.S. XIII. yy.	İkona	7 Nomismata
İ.S. XIII. yy.	2 şamdan	1000 Hyperpyron
İ.S. XIV - XV. yy.	2 İkona ve 4 Kitap	10 Hyperpyron
İ.S. XV. yy.	İkona	10 Hyperpyron

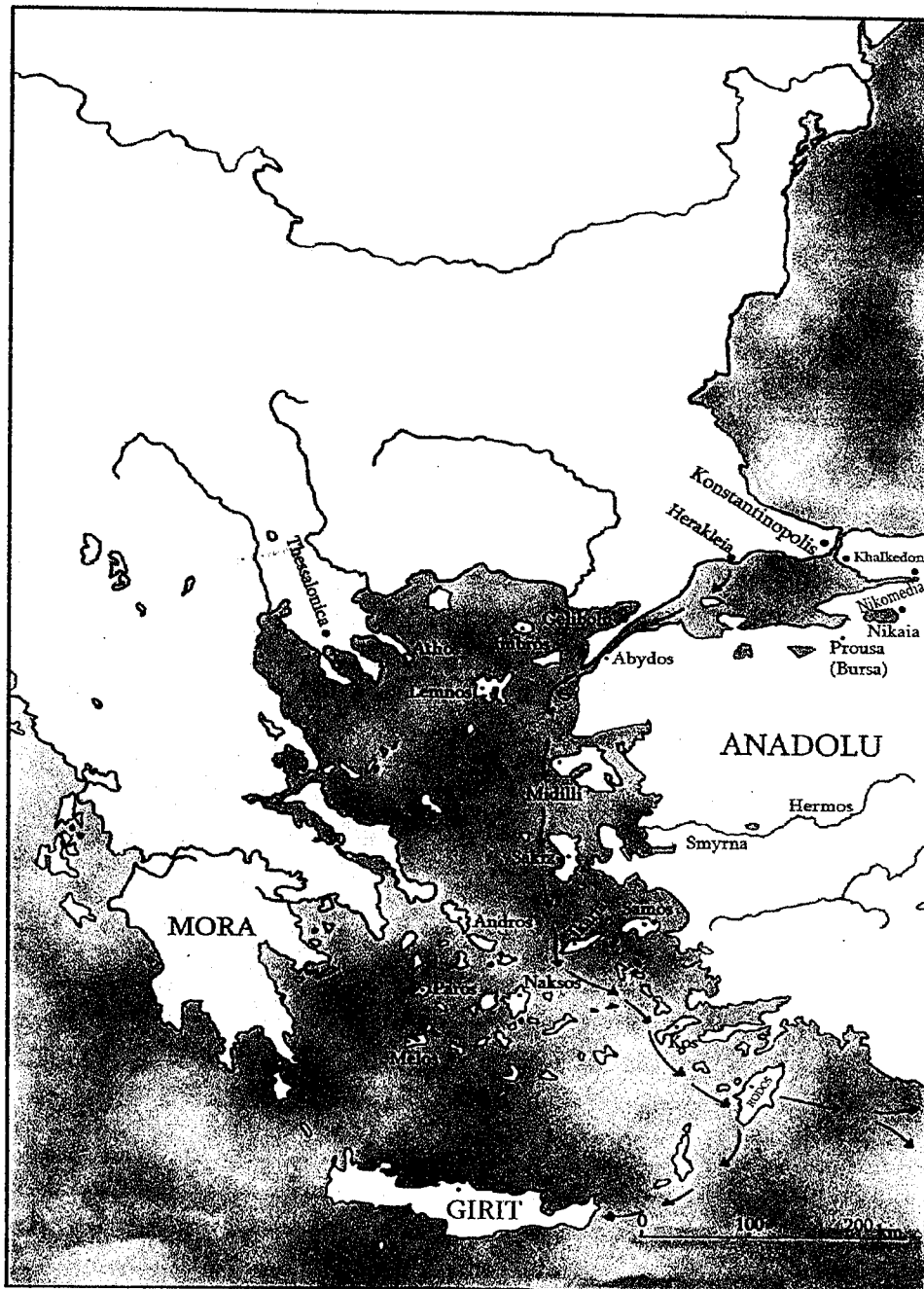
Cécile Morrison ve J. Claude Cheynet, "Prices and Wages in The Byzantine World." *The Economic History of Byzantium*. Ed.:Angeliki E. Laiou (Washington D.C.:Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002) den uyarlandı.

EK B

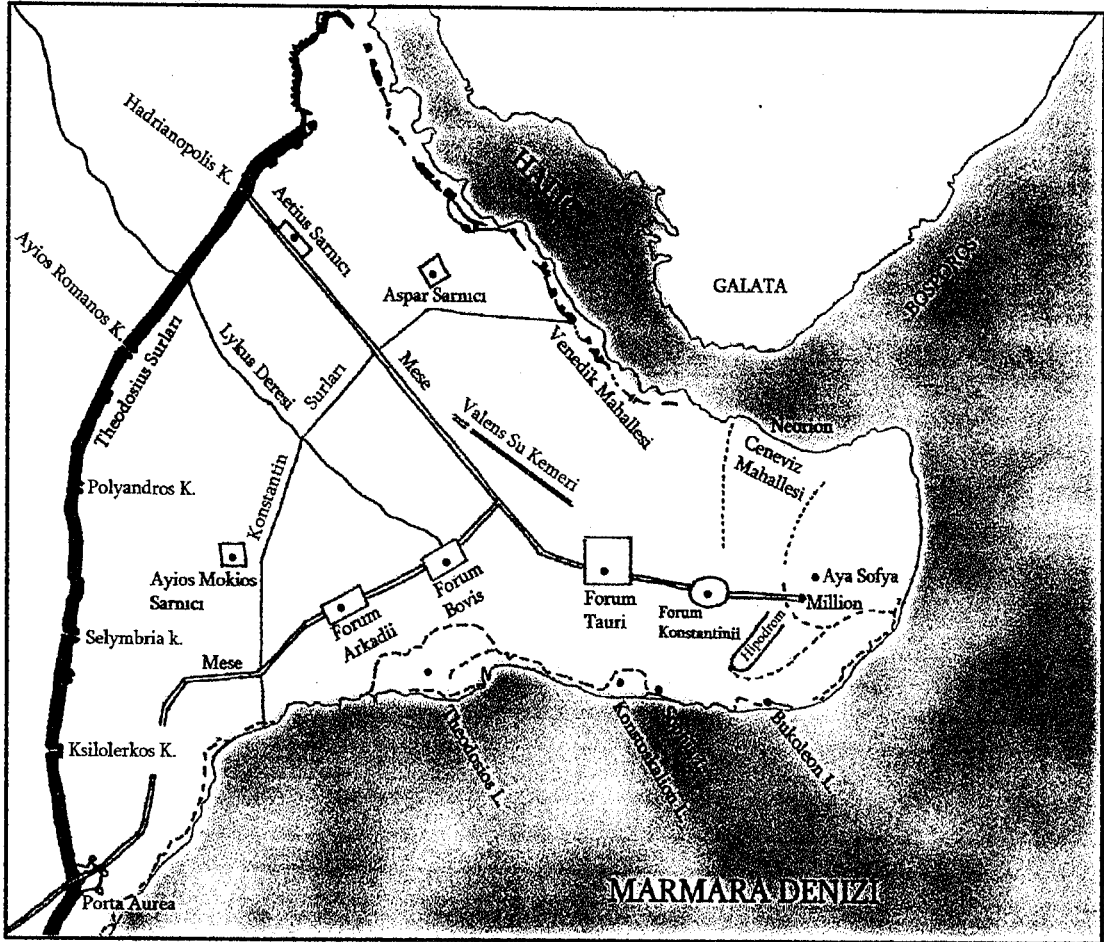
Para Birimi	Yüzyılı	Darp Ettiren İmparator	MADEN	AĞIRLIĞI
Solidus	İ.S. IV. yy.	Konstantinus	Altın	4.55 gr.
Semissis	İ.S. IV. yy.	Konstantinus	Altın	2.25 gr.
Tremissis	İ.S. IV. yy.	Konstantinus	Altın	1.35 gr.
Tetareron	İ.S. X. yy.	II. Nikephoros	Altın	3.95 gr.
Histamenon	İ.S. X. yy.	II. Nikephoros	Altın	4.55 gr.
Hyperpyron	İ.S. XI. yy.	I. Aleksios	Altın	-
Siliqua	İ.S. IV. yy.	Konstantinus	Gümüş	2.27 gr.
Miliarenses	İ.S. IV. yy.	Konstantinus	Gümüş	4.45 gr.
Heksagram	İ.S. VII. yy.	Herakleios	Gümüş	6.75 gr.
Aspron Trachy	İ.S. XI. yy.	I. Aleksios	Gümüş	-
Basilikon	İ.S. XIII. yy.	II. Andronikos	Gümüş	-
Hyperpyron	İ.S. XIV. yy.	V. Ioannes	Gümüş	-
Follis	İ.S. V. yy.	I. Anastasius	Bakır	8.50 gr.

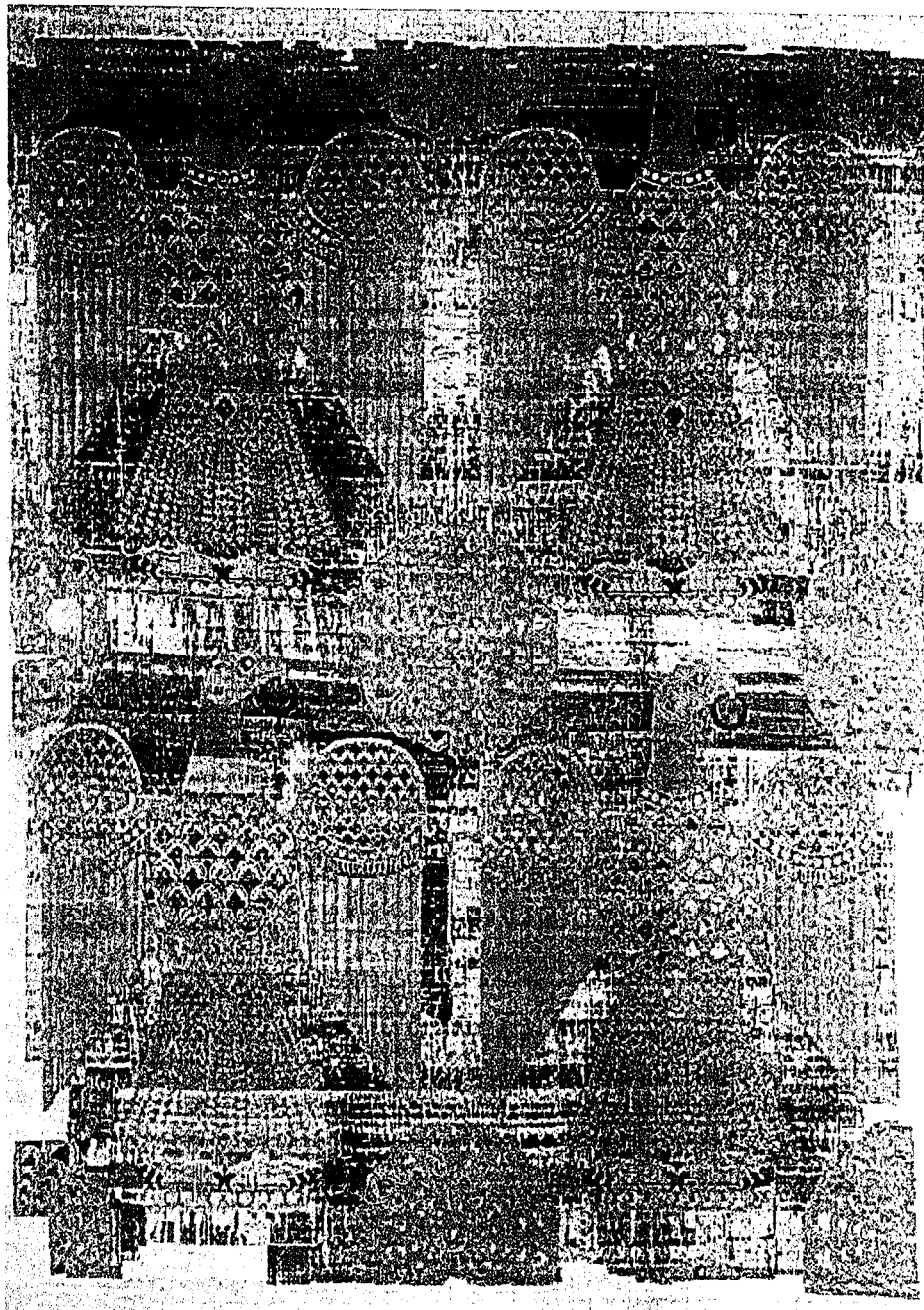
EKC

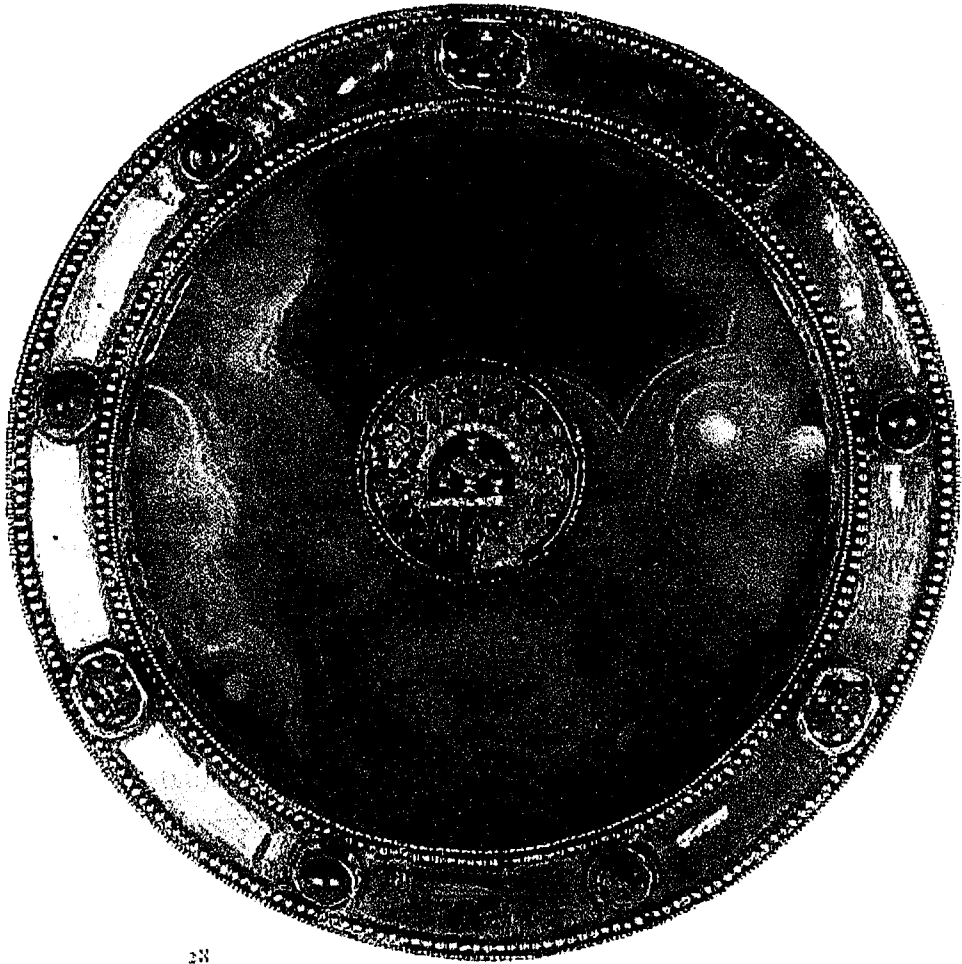
EK E

EK F

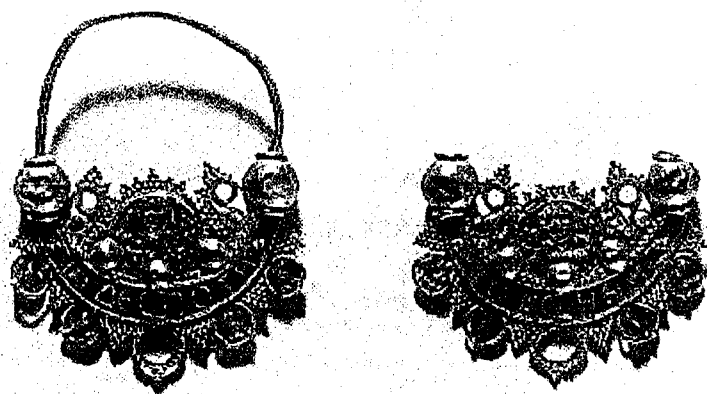
EK G

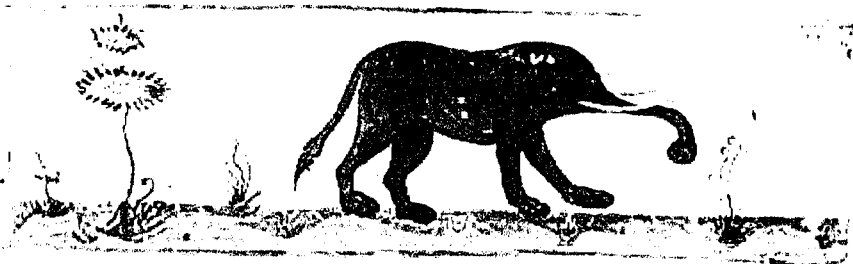
EK H

EK I

EK J

Η

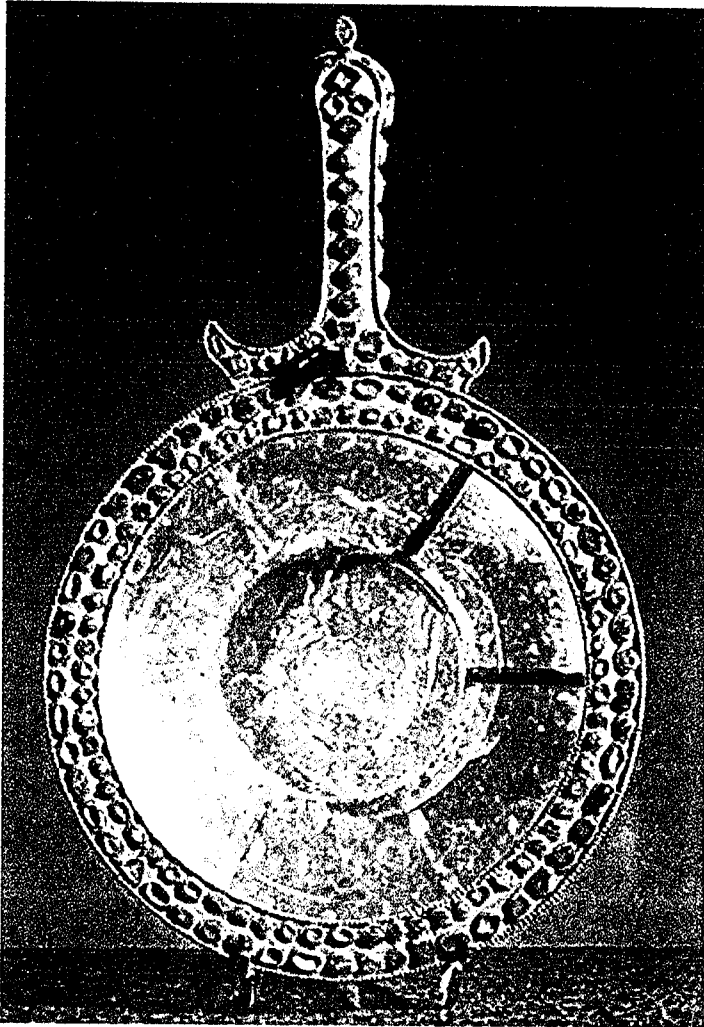

Α

E K K

EK L

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Akşit, Orhan. **Roma İmparatorluk Tarihi**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.

Avramea, Anna. "Land And Sea Communications, Fourth - Fifteenth Centuries" **The Economic History of Byzantium**. Ed: Angeliki E. Laiou. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002.

Baştav, Şerif. "Bizans ve Haçlı Seferleri," **Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu**. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1997.

Barbaro, Nicolo. **1453 Konstantinopl Kuşatma Güncesi**. İngilizceden çeviren: Yurdakul Fincancıoğlu. İstanbul: Büke Yayınları, 2001.

Belli, Oktay ve İ. Gündoğ Kayaoğlu. **Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi, Bakır Yatakları, Üretimi ve Atölyeleri**. İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları, 1993.

Brown, Peter. **Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası**. İngilizceden çeviren: Turhan Kaçar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Casson, Lionel. **Antik Çağ'da Denizcilik ve Gemiler**. İngilizceden çeviren: Gürkan Ergin. İstanbul: Homer Kitapevi, 2002.

Cutler, Anthony. **The Craft of Ivory**. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Byzantine Publications No. 8, 1985.

_____. "The Industries of Art," **The Economic History of Byzantium**. Ed.: Angeliki E. Laiou. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002.

Dark, Ken. **Byzantine Pottery**. Charleston: Tempus, 2001.

Demirkent, Işın. "1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu'da Takip Ettiği Yollar Hakkında," **Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu**. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1997.

Doğer, Ersin. **Antik Çağda Amphoralar**. İzmir: Sergi Kitapevi, 1991.

Doornink, Frederick van. "Byzantine Shipwrecks" **The Economic History of Byzantium**. Ed: Angeliki E. Laiou. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002.

Durukan, Aynur. "Selçuklular Döneminde Ticaret Hayatı ve Antalya," **3. Selçuklu Semineri Bildirileri**. İstanbul: Antalya Valiliği Yayınları, 1989.

Erdemir, Hatice Palaz. **VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk - Bizans İlişkileri**. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.

Erginsoy, Ülker. **İslam Maden Sanatının Gelişmesi**. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Erkiletlioğlu, Halit ve Oğuz Güler. **Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri**. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996.

Francis, Yeorgios. **Şehir Düştü**. Yunancadan çeviren: Kriton Dinçmen. İstanbul: İletişim Kitapevi, 1993.

Francois, Veronique ve Jean Michel Spieser, "Pottery and Glass in Byzantium." **The Economic History of Byzantium**. Ed.:Angeliki E. Laiou. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002.

Grant, Michael. **Roma'dan Bizans'a**. İngilizceden çeviren: Z. Zühre İlkelen. İstanbul: Homer Kitapevi, 2000.

Kalavrezou, Ioli. **The Glory of Byzantium**. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1997.

Koder, J. "Fresh Vegetables For The Capital," **Constantinople and It's Hinterland**. Ed: Cyril Mango ve Gilbert Dagron. Variorum: Society For the Promotion of Byzantine Studies, 1995.

Komnena, Anna. **Alexiad**. İngilizceden çeviren: Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1996.

Koroğlu, Gülgün. **Anadolu Uygarlıklarında Takı**. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2004.

Kritovulos. **İstanbul'un Fethi**. Osmanlıcadan çeviren: M. Gökhan. İstanbul: Toplumsal Düşünüm Yayınları, 1999.

Kuban, Doğan. **İstanbul, Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul**. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996.

Landels, J. G. **Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik**. İngilizceden çeviren: Barış Bıçakçı. Ankara: Tubitak Popüler Bilim Kitapları, 2000.

Levçenko, M. V. **Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi**. Fransızcadan çeviren: Maide Selen. İstanbul: Özne Yayınları, 1999.

Lewis, Naphtali ve Meyer Reinhold. **Roman Civilization Volume II**. New York: Columbia University Press, 1990.

Lloyd, D. W. **The History Of Glass**. New York: British Museum, 1989.

Mango, Cyril. **Byzantium: The Empire of The New Rome**. London: Phoenix Giant, 1980.

Makris, George. "Ships" **The Economic History of Byzantium**. Ed: Angeliki E. Laiou. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection 2002.

Morrison, Cécile ve J. Claude Gheynet. "Prices and Wages in The Byzantine World." **The Economic History of Byzantium**. Ed.: Angeliki E. Laiou. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002.

Muthesius, Anna. "Essential Processes, Looms and Technical Aspects of the Production of Silk Textiles," **The Economic History of Byzantium**. Ed.: Angeliki E. Laiou. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002.

_____. **Studies in Byzantine and Islamic Silk Weaving**. London: The Pindar Press, 1995.

Müller Wiener, Wolfgang. **Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı**. Çeviren: Erol Özbek. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

_____. **İstanbul'un Tarihsel Topografyası**. Çeviren: Ülker Sayın. İstanbul: Yapı Kredi Yayınevi, 2001.

Nicol, Donald M. **Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine**. İngilizceden çeviren: Gül Çağalı Güven. İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2000.

Ostrogorsky, Georg. **Bizans Devleti Tarihi**. Almandan çeviren: Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Oxford University Press. **The Oxford Dictionary of Byzantium**. Oxford: 1991.

Owens, E. J. **Yunan ve Roma Dünyasında Kent**. İngilizceden çeviren: Cânâ Bilsel.
İstanbul: Homer Kitapevi, 2000.

Ötüken, Yıldız. "Bizans Mimarlığı ve Sanatı" **Ezcacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**.
Cilt no: I. İstanbul: Yapı - Endüstri Merkezi Yayınları, 1997.

Özgümüş, Üzlifat. **Anadolu Camcılığı**. İstanbul: Pera Turizm Yayınları, 2000.

Parlar, Gündegül. **Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler**.
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Philippe, J. "Reflections on Byzantine Glass," **I. Uluslararası Cam Sanatı
Sempozyumu, 26 - 27 Nisan 1988**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1990.

Phillips, Clare. **Jewelry, From Antiquity To The Present**. New York: Thames and
Hudson, 1996.

Pitarakis, Brigitte. "Bakırcılar, Bizans Dönemi," **Dünden Bugüne İstanbul
Ansiklopedisi**. Cilt I. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993.

Postan M. M. Ve Edward Miller. **Cambridge Economic History Of Europe Volume
II: Trade and Industry In The Middle Ages**. Cambridge: Cambridge University
Pres, 1987.

Prokopius. **Yapılar**. Çeviren: Erendiz Özbayoğlu. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat
Yayınları, 1994.

_____. **Bizans'ın Gizli Tarihi**. İstanbul: Nisan Yayınları, 1999.

Ramsay, W. M. **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**. İngilizceden çeviren: Mihri Pektaş.
İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1961.

Rice, Tamara Talbot. **Bizans'ta Günlük Yaşam**. İngilizceden çeviren: Bilgi Altınok.
İstanbul: Göçebe Yayınları, 1998.

Scott, Philippa. **The Book of Silk**. London: Thames and Hudson, 1993.

Tekin, Oğuz. **Bizans Sikkeleri**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Turan, Osman. **Türkiye Selçukluları Hakkında Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Umar, Bilge. **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1993.

Koroğlu, Gülgün. "Bizans Kuyumculuğu" , **P Sanat Çağlar Boyunca Takı ve Mücevher 17, ?:** 26 - 41, 2000.

Mango, Marlia Mundel. "The Commercial Map Of Constantinople" , **Dumbarton Oaks Papers 54, ?:** 189 - 207, 2000.

Necipoğlu, Nevra. "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri" , **Cogito, Selçuklular 29, ?:** 74 - 91, Güz 2001.

_____. "15. Yüzyılın İlk Yarısında Konstantinopolis'te Osmanlı Tacirleri" , **Cogito, Bizans 17,?:** 235 -245, Kış 1999.

Olçay, B. Yelda. "Cam Sanatı Tarihi İçinde Bizans Döneminin Yeri" , **Anadolu Sanat 8, ?:** 145 - 161, Nisan 1998.

Roll, Israel. "The Roads in Roman - Byzantine Palaestina and Arabia" , **The Madaba Map Centenary ?,?:** 109 - 113, 1999.

Talbot, Alice Mary. "Bizans Manastır Sistemine Giriş" , **Cogito, Bizans Özel Sayısı 17, ?:** 161 - 176, 1999.

_____. "The Byzantine Family and the Monastery" , **Dumbarton Oaks Papers 44:** 119 - 129, 1990.

Teall, John L. "The Grain Supply Of The Byzantine Empire, 330 - 1025" , **Dumbarton Oaks Papers 13, ?:** 87 - 123, 1959.

Turanlı, Tufan. "Kaptan Georgios ve Gemisi" , **Cogito, Bizans 17, ?:** 226 - 233, Kış 1999.

MAKALELER

- Acara, Meryem. "Bizans Ortodoks Kilisesinde Litürji ve Litürjik Eserler" , **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 1, XV: 183 - 201, 1998.**
- Akbaba, Gülgün. "Dut Yaprağından İpeğe İpekböceği" , **Bilim ve Teknik 378, ? : 98 - 101, Mayıs 1999.**
- Arman, Füsün. "Sinop'un Amforaları" , **Atlas 68, ? : 22, Kasım 1998.**
- Atasoy, Sümer. "Bizans ve Osmanlı Devrinde Madenler" , **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yıllığı 11, ? : 31 - 36, 1982.**
- Cahen, Claude. "13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret" , **Cogito, Selçuklular 29, ? : 132 - 143, Güz 2001.**
- Charanis, Peter. "Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler" , **Belleten 191 - 192, XLVIII: 523 - 535, Temmuz - Ekim 1984.**
- _____. "On The Social Structure Of The Later Roman Empire" , **Byzantion ?, XVII: 39 - 57, 1944 - 45.**
- Crowfoot, G. M. ve D. B. Harden. "Early Byzantine and Later Glass Lamps" , **Journal of Egyptian Archeology 17, ? : 196 - 208, 1931.**
- Erzen, Afif. "Roma İmparatorluğunun Dağılmasında Eyaletlerin Oynadığı Rol" , **Belleten 85 ?, XXII: 93 - 95, Ocak 1958.**
- Günsenin, Nergis. "Sualtında Kalan Zaman" , **Toplumsal Tarih 102, XVIII: 10 - 19, Haziran 2002.**